

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- **THEMA NUMMER – OVERZEESE GESCHIEDENIS**
- **STUDIECOMMISSIE DER V.G.N. OVER
C.M.L.G.S. – RAPPORT STAATSINRICHTING**
- **MEDEDELINGEN**
- **BOEKBESPREKINGEN**
- **ADVERTENTIES**

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

17e JAARGANG – 9 – 1976

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

K. VAN DIJK, *voorzitter*, De Hoghe Weijdt 13, Heilo, tel. 072 - 33570.

MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *1e vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, Utrecht, tel. 030 - 514052.

J.P.M. HENKES, *2e vice-voorzitter*, *Mavocommissie*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.

DRS. J. BOUWSMA, *1e secretaris*, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598.

MEVR. M.I.RÖDER, *2e secretaresse*, Van Tuyl van Serooskerkenstraat 113, Voorburg, tel. 070 - 861890.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de V.G.N. Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie Kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

A.J. PLAS, *P.A.-commissie*, Vooronder 44, Groningen, tel. 050-488326.

DRS. J. BAALBERGEN, *Didaktiekcommissie*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.

P.G. RUYS, *Mavocommissie*, Zandkamp 140, Hoogland, tel. 03493-2128.

DR. F.G.G. GOVERS, *Pedakcommissie*, Elzenstr. 12, Uden (N.Br.), 04132-64117.

DRS. H. ULRICH, Karel Doormanlaan 15, Oegstgeest, tel. 071 - 150214.

M.J. VAN VELZEN, *Onderwijscommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045 - 455941.

A.L. VERHOOG, Drakestein 8, Leiderdorp, tel. 071 - 91003.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's Gravenhage, tel. 070-465973.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

contributies vanaf 1 januari 1976.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 50,—

b. docenten mavo

f 35,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 30,—

Aspirantleden:

f 30,—

Echtparen:

f 55,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, tel. privé: 030-882365, correspondentie: p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.

C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.

DR. P.C. EMMER, Haarlem

DRS. C.P.W.F. HERZBERG, Lisse

Dr. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 45,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **Administratie V.G.N. mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, tel. 070-465973.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

Inhoudsopgave

prof. dr. M.A.P. Meilink-Roelofsz, Enige opmerkingen over een nieuwe benadering van de Nederlandse expansie- geschiedenis	904
dr. H.K. 's Jacob, De V.O.C. en Cochin 1678-1692	910
drs. J. van Goor, Ceylon en de Nederlanders	917
dr. P.C. Emmer, De geschiedenis van de Atlantische slavenhandel en het Nederlandse aandeel daarin	922
prof. dr. C. Ch. Goslinga, Introductie tot de geschiedenis van het Caraïbisch gebied	932
dr. C. Fasseur, Java in de negentiende eeuw: Europacentrisch of Indonesiëcentrisch?	941
Robert Ross, Gezin en koloniale geschiedenis	950
G.K. Grosse-Venhaus, Slavernij in Zuid-Afrika. Een overzicht	957
Studiecommissie van de V.G.N. over het C.M.L.G.S.-rapport staatsinrichting	967
Mededelingen	969
Boekbesprekingen	971
Advertenties	974

prof.dr. M.A.P. Meilink-Roelofsz

ENIGE OPMERKINGEN OVER EEN NIEUWE BENADERING VAN DE NEDERLANDSE EXPANSIEGESCHIEDENIS

Zowel door de ontwikkeling van de historische wetenschap met de grotere nadruk op de economische en sociale geschiedenis, als door de emancipatie van de gekoloniseerde volken is een louter chronologische en politiek-militair beschrijvende geschiedenis van de Nederlandse expansie overzee verouderd, zelfs al kent men daarbij meer betekenis toe aan het inheemse standpunt.

Men zal daarom moeten overgaan tot een meer thematische benadering met volle nadruk op de institutionele, economische en sociale aspecten en met aandacht voor de milieus en de bevolkingen die bij de Nederlandse expansie in de andere werelddelen betrokken werden. Aan de onderlinge relaties tussen Europeanen en inheemsen moet een veel groter betekenis worden gegeven, waarbij de inheemsen eigen waarden hebben en verdedigen.

Hoewel de laatste jaren een aantal belangrijke studies over de Nederlandse expansie in een meer moderne conceptie zijn gepubliceerd, belichten deze nog voornamelijk economische factoren. Ten aanzien van het sociaal-historisch onderzoek zijn nog zeer veel voorstudies te verrichten, waarvoor uitgebreid bronnenonderzoek nodig zal zijn. In tegenstelling b.v. met het Franse en Engelse kolonialisme in West-Indië, zijn de primaire bronnen voor de Nederlandse expansie in West-Indië op dit punt nog vrijwel niet onderzocht, met ook hier enkele gunstige uitzonderingen. Toepassing van moderne methodieken bij het onderzoek van het omvangrijke archiefmateriaal zou echter tot tal van nieuwe gezichtspunten kunnen leiden.

Over het Nederlandse kolonialisme in Oost- en West-Indië en Afrika bestaat een zeer omvangrijke oudere secundaire literatuur. Daar op bronnenonderzoek steunende studies, verricht volgens bovenstaande maatstaven nog vrijwel ontbreken, blijft men voorlopig nog aangewezen op deze secundaire literatuur. Men zal hieraan echter nieuwe vragen moeten stellen, dit geldt eveneens voor reeds bestaande bronnenpublicaties. Ook dan zal het samenstellen van een uiteraard beknopt overzicht van de expansiegeschiedenis zeer tijdrovend zijn, terwijl helaas het resultaat een zeer voorlopig karakter zal moeten dragen. Bij de huidige stand van het onderzoek is dit op het ogenblik de enig mogelijke benadering, mits gewezen wordt op de lacunes van onze kennis.

Bij een thematische behandeling zal echter voor zover nodig een schematisch overzicht van de voornaamste politiek-militaire feiten moeten worden ingepast, terwijl daarbij eveneens aandacht dient te worden gegeven aan de inheemse geschiedenis voor zover deze de Nederlandse expansie raakt.

Uit praktische overwegingen blijft men wel gebonden aan de geografische verdeling tussen de gebieden van de Oost- en West-Indische compagnieën. Maar meer nadruk zou kunnen worden gelegd op de grote onderlinge verschillen in organisatie, van de V.O.C. en de W.I.C. ook in de verhouding tot de landsregering, in de economische relatie tot het thuisland, in de sociale achtergronden van de compagnieën in de Republiek, in de economische en sociale verschillen tussen de vestigingen in West-Indië en die in Azië.

Interessant is b.v. het binnen het octrooigebied van de West-Indische compagnie vallende instituut van de patroonschappen, dat in West-Indië en Noord-Amerika voorkomt en

waarin nog feodale vormen voortleefden, maar waarvan het doel geheel commercieel was. Dit was echter een instituut dat binnen het octrooigebied van de Oost-Indische compagnie ondenkbaar was. Een vergelijking ware voorts te maken tussen het systeem van de productie van massa-goederen voor de wereldmarkt als suiker en koffie in de West en binnen het gebied van de V.O.C. In de West is het een plantage-economie met geïmporteerde neger-slaven uit Afrika, in Azië is het een exploitatiesysteem van gedwongen heffingen en leveranties, opgebracht door de plaatselijke elites, dank zij de verplichte arbeid van de aan deze elites onderhorige boeren. In de West kwamen de baten ten goede aan de particuliere ondernemers, die alleen heffingen aan de compagnie moesten afstaan. In Azië kwamen de baten ten goede aan de compagnie zelf, zij het met een aandeel daarin van de inheemse elites en de V.O.C. dienaren.

Bij de behandeling van de relaties van de Nederlanders tot de inheemse bevolkingen en de temidden van die volken levende vreemde Aziaten (in Indonesië b.v. de belangrijke Chinese groep) zal het cultureel anthropologische aspekt niet mogen worden verwaarloosd, al moet uiteraard bij de inpassing van de expansie geschiedenis in de Nederlandse geschiedenis de nadruk liggen op het belang van deze acculturatie voor Nederland. Op deze wijze kan ook het werk van kerk en zending behandeld worden.

Daar institutioneel de z.g. voorcompagnieën, de combinaties van kooplieden in Hollandse en Zeeuwse zeesteden, die de eerste tochten naar Azië uitrustten en de V.O.C. één geheel vormen en ontstaan zijn in een zelfde economisch klimaat, behoort de economisch-sociale achtergrond de volle aandacht te krijgen, zo b.v. de verbinding met Zuid-Nederland en dan niet alleen ten aanzien van de Zuid-Nederlandse emigratie, maar ik denk b.v. ook aan de Portugese specerijhandel in Antwerpen, en het toepassen van moderne handelsmethoden en de invloed daarvan in Noord-Nederland.

Ter adstructie van het bovenstaande volgen hier enige thema's die nader kunnen worden uitgewerkt. Ik zal mij hier voorlopig hoofdzakelijk beperken tot de Oost-Indische compagnie. Naast ontstaan, wetenschappelijke voorbereiding etc. volgt een exposé van de organisatievormen van de voorcompagnieën en de V.O.C.; het monopolie; de verhouding tot de regering van de Republiek; de bestuursinstellingen in Nederland en overzee; interne tegenstellingen (aandeelhouders-directeuren); externe tegenstellingen, de oppositie tegen het monopolie door particulieren en groeperingen; het aandeel van Nederlanders in de buitenlandse concurrentie; de organisatie van de overzeese handel, het scheepsbedrijf in Nederland, bouw, equipage, virtualisering van de schepen, navale techniek en wetenschap, opleiding van het scheepspersoneel; het verkeerssysteem, routes, verbindingen tussen de nederzettingen en tussen Azië en Europa, aantallen schepen, schipbreuken, ziekten en sterften aan boord, rebellie, misdadigheid; het personeel op de factorijen en in de nederzettingen, demografische gegevens, aantallen, beroepsindeling, sociale en geografische achtergrond, recruterings; het probleem van de kolonisatie, de rasmenging met de inheemsen; de particuliere handel; de handelspolitiek van de V.O.C., de export van edel metaal naar Azië, de rol van het bankwezen in de verschaffing van het edel metaal, het bankwezen als geldschietster aan de V.O.C. ook op ander gebied, munt en wissels; de export van andere waren dan geld; Nederland als stapelplaats van aziatische producten, het systeem van de z.g. eisen der V.O.C. uit Azië, inkoopprijzen in Azië, verkoopprijzen in Europa, de volumina van de aangevoerde waren, de verandering in belangrijkheid van de soorten geïmporteerde waren in de loop van de tijd, de kopers van de waren; de V.O.C. als werkverschaffer; de Nederlandse nijverheid en de Oosterse producten; de bestemming van de winsten,

de groep, die van die winsten profiteert, haar invloed op de binnenlandse politiek van de Republiek en op die van de V.O.C.

Ten aanzien van het eigenlijke bedrijf van de V.O.C. in Azië is in het bovenstaande reeds veel ter sprake gekomen, men kan zich verder vooral richten op de relatie tot de inheemse vorsten en bevolkingen. Echter zal dit moeten geschieden binnen de geografische regio's (Z.O.Azië, West-Azië en het Verre Oosten). Zowel de invloed van de V.O.C. op de interne inheemse politiek en economie als op de relaties van de inheemse rijken onderling is van belang. Invloed op de interne inheemse economie kan b.v. gericht zijn op uitbreiding of inkrimping van de productie, het toepassen van andere productiemethoden. Ook het contact van de V.O.C. dienaren in de factorijen met de inheemse kooplieden en makelaars verdient aandacht. Indirecte invloed door het streven van de V.O.C. naar een gemonopoliseerde positie, het eisen van handelspassen van de Aziatische scheepvaart, het onder dwang laten afsluiten door de inheemse autoriteiten van eenzijdige, onvoordelige handelscontracten kunnen er toe leiden, dat de Aziatische scheepvaart andere vaarwegen kiest buiten bereik van de Nederlandse militair-navale macht. Hierdoor kunnen nieuwe handelscentra ontstaan. Eind 17e eeuw ziet men dan ook een herleving van de eigen Aziatische scheepvaart, die bovendien profiteert van de tegenstelling en naijver van de Europeanen onderling in Azië.

Over de Nederlandse inter-Aziatische handel is nog weinig statistisch onderzoek verricht, dit zou een zeer omvangrijk bronnenonderzoek vereisen. Wat de volumina van de ruilwaren betreft zal het bij globale schattingen moeten blijven.

Eveneens zal bronnenonderzoek moeten geschieden voor de sociale geschiedenis van de Nederlandse nederzettingen in Azië. Ook hier moeten wij het voorlopig doen met de oudere meer anecdotische beschrijvingen.

Daar ook het verversingsstation aan de Kaap de Goede Hoop tot het gebied van de V.O.C. behoorde, zal deze landbouwkolonie, die dus een geheel ander karakter heeft dan de Aziatische vestigingen van de V.O.C. hier een plaats moeten krijgen of wellicht bij de behandeling van het verkeerssysteem, waar trouwens ook de ontdekkingen van Australië thuis horen.

Aan het eind van de 17e eeuw gaat de handelsorganisatie, die de V.O.C. in de vorige periode voornamelijk was, over in een exploitatiemaatschappij voor de inkoop, vervoer en verkoop van massagoederen voor de wereldmarkt. Deze ontwikkeling gaat parallel met het verwerven van territoriaal gezag, een zeer langzame ontwikkeling, waarin het handelsbedrijf aan betekenis verliest naast de exploitatie van gebieden als Java en Ceylon. Het verdrag met Mataram in 1677 markeert het begin van die ontwikkeling, maar ook 1684, wanneer het verdrag met het eens machtige tweede Javaanse rijk op Java, Bantam, wordt gesloten, dat dan zijn onafhankelijkheid verliest, betekent de afsluiting van een periode in het bestuur van de V.O.C. Van vestiging van een territoriaal gezag kan men echter nog niet spreken, al is er wel een begin van een ontwikkeling in die richting, een ontwikkeling die eigenlijk pas afgesloten wordt met de Korte Verklaring van Van Heutsz in 1898.

In Ceylon is er reeds in de tweede helft van de 17e eeuw een begin van een territoriaal gezag en exploitatie van bodem en bevolking, maar hier ter verkrijging van één specerij, de kaneel, nog min of meer passend in het oude handelspatroon. Maar wel wordt ook hier de V.O.C. bij het bestuur van een grotere groep van de inheemse bevolking betrokken.

Maar op Java, in de Preanger en aan de Noord-kust van Java, krijgt de exploitatie haar specifieke vorm, n.l. gedwongen verbouw en afgifte van producten voor de wereldmarkt, in de Preanger de koffie, in Noord-Java de suiker en de indigo. Deze exploitatie geschiedt in de Preanger niet direct door de V.O.C., maar via de inheemse elites, die hieruit te samen met de V.O.C. dienaren een rijkelijk aandeel trekken, de aan de inheemse elites onderhorige boeren leveren de gedwongen arbeid tot verbouw van de producten.

Aan de compagnie zelf blijven de grootste baten van verkoop op de markt in Nederland. Een stelsel, dat tot voorbeeld zal dienen voor het 19e eeuwse cultuurstelsel. Bij de exploitatie van Noord-Java zijn ten dele ook Chinezen betrokken.

Maar niet alleen Java, ook andere gebieden van Indonesië blijven in de 18e eeuw voor de V.O.C. van belang, want nog altijd is zij de grote exporteur van specerijen, zowel de fijne specerijen, kruidnagelen, nootmuskaat en foelie, en verder o.a. de peper uit Sumatra, Borneo, voor zover het de archipel betreft, verder tin uit Banka en het Maleise schiereiland. Naast de vanouds bekende inter-Aziatische textielhandel van de V.O.C., waarbij de textiel als ruilwaar dient voor de verkrijging van de specerijen in de archipel, ontwikkelde zich eind 17e eeuw en begin 18e eeuw een omvangrijke textielexport naar Europa vooral uit Bengalen, een modeverschijnsel aan deze periode gebonden. Maar heel belangrijk wordt ook de theeexport uit China, waar de Nederlanders een vaste factorij te Kanton krijgen.

Aan deze zeer winstgevende theehandel, maar ook aan die van porselein, zo belangrijk voor de culturele contacten van Europa en Azië, moet meer aandacht worden gegeven dan dit in de oudere overzichten geschiedde.

De relatie met Japan in de 18e eeuw is niet minder interessant, want hoewel het belang van de handelsrelaties afneemt, groeien juist de culturele contacten. Nederland vormt in die periode het kanaal, waardoor de import van Nederlandse wetenschappelijke literatuur de vorderingen van de westerse wetenschappen in het bijzonder de medische wetenschap, de natuur- en wiskunde en astronomie in Japan bekend worden. Dit zal van onschatbare waarde blijken te zijn voor de latere moderne ontwikkeling van Japan in de 19e eeuw.

In India en Perzië heeft een afbrokkeling van de macht der V.O.C. plaats. In India leidt de desintegratie van het Mogolrijk tot grote veranderingen, waar voornamelijk de Engelsen van profiteren, nadat zij de Fransen hebben uitgeschakeld. Perzië verkeert een deel van de eeuw in chaotische toestand door de invallen van de Afغانen. Aan het eind van de eerste helft van de 18e eeuw trekt de V.O.C. zich geheel uit Perzië terug. Maar ook de Indiase vestigingen leiden in de tweede helft van de 18e eeuw slechts een kwijnend bestaan. Suratte, Coromandel, als de textiel-exporterende streken, Malabar als het peperland. Alleen het eiland Ceylon blijft, dank zij de kaneel, nog een winstpost en ook Bengalen is nog een tijdlang belangrijk door de opium-export.

Al heeft in deze zelfde periode een zeer snelle uiterlijke achteruitgang van de V.O.C. plaats, vooral door de voor Nederland wel zeer slechte afloop van de 4e Engelse oorlog, symptomen van het verval doen zich al veel eerder voor, maar worden acuut door de slechte financiële toestand. In Azië wordt het monopolie illusoir, de vaart, ook in het eigenlijke monopoliegebied van de V.O.C. moet worden vrijgegeven, steeds meer Engelsen en na de onafhankelijkheid van de Engelse kolonies in Noord-Amerika, ook Amerikanen, en later ook Denen dringen in de archipel. In Nederland en ook overzee komt er verzet tegen het oligarchisch directorium, tegen de misbruiken van nepotisme en corruptie en

wanbeheer. Critiek tegen het monopolie was er steeds, maar die stemmen worden in de 18e eeuw steeds luider. Verscheidene voorstellen tot gedeeltelijke opheffing van het monopolie dateren niet alleen uit deze tijd, maar vinden nu een veel groter gehoor bij de publieke opinie, want met de critiek op het regeringsstelsel van de Republiek groeit ook de critiek op het V.O.C. systeem, ongetwijfeld beïnvloed door de verlichte ideeën in het buitenland. Zeer duidelijk blijkt hier de wisselwerking van de binnenlandse politiek en het koloniaal beheer. Veel meer dan in de oudere overzichten, waar te uitsluitend op de negatieve kanten van deze periode de nadruk wordt gevestigd, moet gewezen worden op de groei van nieuwe ideeën en ontwikkelingen ook in de ideeën over het kolonialisme. Zeker mag daarbij niet worden vergeten de beginnende organisatie van het wetenschappelijk onderzoek van de Nederlanders in Azië (de stichting van het Bataviaas Genootschap), dat hoe dilettantisch ook in het begin, toch van grote betekenis voor de toekomst zal blijken te zijn. Hierbij kan zich dan aansluiten een overzicht van de invloed van twee eeuwen activiteiten in Azië en de Nederlandse cultuur en wetenschap.

Ook voor een overzicht van de geschiedenis van de West-Indische nederzettingen verdient een thematische behandeling de voorkeur boven een chronologische en zoals boven reeds is opgemerkt, moet ook hier de nadruk vallen op de economische en sociale aspecten, al zullen deze op essentiële punten, zoals reeds is opgemerkt, van die in Azië verschillen.

Voor de 18e eeuw is het belangrijkste onderwerp de plantage-economie in de West, de relaties tussen slaven en meesters, de producten, de rentabiliteit van de plantages, de blanke bedienden, de slavenmacht, de conflicten op de plantages, het probleem van de weglopers, het ontstaan van de bosnegergemeenschappen, de groep van de vrijgeworden slaven. Hoewel het plantagesysteem zich in Guyana en Suriname pas goed in de 18e eeuw ontwikkelde, is er zeker invloed van dat in Brazilië in de eerste helft van de 17e eeuw en wel via de Portugese joden. Bij de behandeling van Brazilië zal dit grotere aandacht moeten krijgen. Ook de slavenhandel en de Nederlandse vestigingen op de Afrikaanse westkust komen aan de orde, de vangst, inkoop en verkoop van de slaven, de handel van de slaven op de Antillen.

Ook bij de West-Indische compagnieën is er op het eind van de 17e eeuw een overgang van een handels- (en kaapvaart) maatschappij naar een exploitatie van gebieden door de verbouw van gewassen voor de wereldmarkt. Terwijl de V.O.C. de baten voor het grootste deel zelf behield, komen deze bij het West-Indische plantagesysteem in particuliere handen, zij het tegen afstand van recognitiegelden aan de West-Indische compagnie of aan de met deelname van de Compagnie opgerichte Sociëteit van Suriname en van de directie van Berbice. Trouwens naast Suriname zal zeker aandacht moeten worden besteed aan de gebieden, die nu het onafhankelijke Guyana vormen, waarbij een vergelijking met Suriname zeker nuttig zal zijn.

Behalve het bedrijf van de beide West-Indische compagniën zal ook de vroegere periode van de z.g. wilde vaart aan de orde komen, met de kaapvaart, maar ook met transport naar Europa van een belangrijk massaproduct, het zout.

Evenals bij de Nederlandse nederzettingen in Azië zal een sociaal-historische beschrijving van die gemeenschappen in Noord-Amerika, West-Indië en Afrika gewenst zijn, met ook daar de instellingen voor wetgeving, bestuur en rechtspraak ten bate van die gemeenschappen.

De debacle van de West-Indische compagnie komt evenals die van de V.O.C. in de tweede

helft van de 18e eeuw. Ook dit vereist een afzonderlijke behandeling.

Gezien het veel geringere aantal studies van kwaliteit, waaruit voor een meer moderne opzet van de West-Indische Compagniegeschiedenis kan worden geput, zal een samenvattend overzicht daarvan zeker niet eenvoudig zijn. Voor een benadering van de Nederlandse expansie geschiedenis geeft het bovenstaande slechts enige losse suggesties, waarmee het geschiedonderwijs, dat uiteraard behoefte heeft aan samenvattingen, gebaat kan zijn.

MEDEDELING PENNINGMEESTER V.G.N.

Verhoging contributie's.

Op grond van de per 21-8-76 beschikbare cijfers moet worden vastgesteld, dat van een batig saldo aan het eind van het boekjaar 1976 nauwelijks sprake zal zijn. Een voorzichtige prognose voor het jaar 1977 doet vrezen voor een tekort, indien de inkomsten niet stijgen.

Weliswaar stijgen de inkomsten dankzij een gestage — en verheugende! — groei van het aantal leden, maar de kosten stijgen sneller. Een groter aantal leden vraagt ook om meer activiteiten, hetgeen tot gevolg heeft, dat bestuurs- en administratiekosten hoger worden. Het uitgeven van een tijdschrift van het gehalte en de omvang van *Kleio*, wordt elk jaar duurder. Niemand, die zich met onderwijszaken bezig houdt, zal het de komende jaren rustig hebben, ook de V.G.N. ziet zich voor steeds meer taken van steeds verscheidener aard gesteld. Zonder een gezonde financiële basis kunnen deze niet met het nodige élan worden vervuld.

Naast dit alles moet natuurlijk met de algemene prijsstijging rekening worden gehouden.

Na rijp beraad ziet het bestuur zich derhalve genoodzaakt om aan de eerstkomende algemene ledenvergadering voor te stellen, om met ingang van 1 januari 1977 de contributie's te verhogen, en wel met f 10,— voor hen, die thans f 50,— of meer betalen, en met f 5,— voor hen, die thans f 30,— of meer betalen.

De archieven van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C.) in het Algemeen Rijksarchief zijn niet alleen van belang voor de kennis over de activiteiten van de Nederlanders in Azië, maar ook voor de Aziatische geschiedenis in ruimere zin. Dit artikel probeert iets weer te geven van de politieke verhoudingen in het koninkrijk Cochin gelegen aan de westkust van Zuid-India, de zogenaamde Kust van Malabar.

Niet de "koloniserende" Nederlanders, maar Indiase machten geven de toon aan.

Op 21 mei 1678 sloten de raja van Cochin en de V.O.C. weer eens een verdrag¹). Het was niet het eerste, maar zeker het zevende in een lange reeks contracten, die zich tot ver in de achttiende eeuw zou voortzetten. Raja Vira Kerala Varma had bedongen dat hij het volledige gezag zou houden; tevens werd het de Cochinse prinsen verboden zich achter de rug van de raja om tot de Nederlandse commandeur te wenden. Een "vazal" van Cochin, de Paliyath Achan, zou rijksbestuurder worden, maar hij zou alleen mogen handelen met toestemming van de raja. Bovendien kreeg de Paliyath Achan samen met een Cochinse prins het toezicht op de inkomsten van het rijk. De Indiase diplomaat en historicus Panikkar trok in 1931 in zijn boek "Malabar and the Dutch" de conclusie dat de raja van Cochin door dit verdrag een nul was geworden, geheel afhankelijk van de Compagnie.²) Latere onderzoekers — of liever schrijvers, want veel archiefonderzoek deden zij niet — namen de visie van Panikkar klakkeloos over. Zij lijkt tegenstrijdig. Immers de raja van Cochin hield het volledige gezag, er zou geen ongewenst contact zijn tussen de prinsen en de V.O.C. en tenslotte kwam er een rijksbestuurder die de financiën beheerde. Men zou denken dat de positie van de raja eerder verstevigd werd dan verzwakt. De hele redenering van Panikkar staat of valt met de positie van de rijksbestuurder, de Paliyath Achan. Was hij een zetbaas van de V.O.C.? Had hij het bestuur van het Cochinse rijk zo stevig in handen, dat de raja geen zeggenschap meer had?

Het lijkt zinvol de these van Panikkar te vergelijken met gegevens uit het archief van het commandement Malabar over de verhouding van de V.O.C. tot het koninkrijk Cochin tussen 1678, toen het zojuist genoemde verdrag werd gesloten, en 1691/92 toen de Nederlanders met een opstand in het Cochinse rijk geconfronteerd werden.

Welbeschouwd verkeerde raja Vira Kerala Varma (1663-1687) en zijn opvolger Rama Varma (1687-1693) in een weinig benijdenswaardige positie. Vira Kerala Varma was dankzij de Nederlanders en de Zamorin van Calicut, de machtigste vorst in Noord-Malabar op de troon gekomen. De V.O.C. had in 1663 de Portugezen uit Malabar verdreven en tegelijkertijd was de Vettattu tavazhi, een tak van het Cochinse koningshuis die op de Portugezen steunde, van de troon gestoten. De Nederlanders hadden daarna de kroon aan Vira Kerala Varma van de Mutta tavazhi, een met de Vettattu tavazhi rivaliserende tak, gegeven. Maar de Vettattu tavazhi was volgens Malabars recht verplicht de Mutta tavazhi te blijven bestrijden. Daar er in de strijd om de troon drie Vettattu prinsen gesneuveld waren, was deze plicht onontkoombaar. Niet alleen de Vettattu tavazhi was een vijand van

* Deze is een enigszins bewerkte versie van een artikel eerder verschenen in *Groniek, onafhankelijk Gronings historisch tijdschrift*, 1976, nr. 41. Ik dank de redactie voor de toestemming het nogmaals te publiceren.

raja Vira Kerala Varma, ook met de Zamorin van Calicut stond hij op gespannen voet. Deze hield gebieden in het noorden van het Cochinse rijk bezet als onderpand voor de kosten die hij gemaakt had bij het verdrijven van de Vettattu tavazhi. In de bezette gebieden lag Perumpadappu, waar een stampaleis van het Cochinse koningshuis stond. De raja van Cochin kon daardoor de rituelen die hij daar moest voltrekken, niet meer uitvoeren.

Zoiets was uiteraard zeer ongunstig voor het welvaren van zijn huis. Zo had Cochin twee vijanden: de Vettattu tavazhi en de Zamorin van Calicut.

Binnen het Cochinse rijk moest de raja allelei groeperingen in bedwang houden. Allereerst de prinsen die eens zouden opvolgen. Zij hadden de officiële titel van eerste, tweede, derde en vierde prins. Dan waren er machtige vazallen zoals de Paliyath Achan en tenslotte konden de hoofden van de Nayars, geduchte heren, doordat ze de strijders, de Nayars, aanvoerden, de positie van de raja bedreigen. Deze groepen konden facties vormen om ten koste van de raja hun eigen macht te vergroten. Bovendien was het niet onmogelijk dat zij zich bij de Vettattu tavazhi aansloten. De raja liet zich adviseren door allerlei Brahmanen: Malabarse Brahmanen of Nambuthiri, tevens door Brahmanen die oorspronkelijk uit de Konkan kwamen, de zogenaamde Konkani's en tenslotte door Pattars, Brahmanen uit Tamilnadu (Madrasstaat). Ook zij konden hun eigen belangen gaan nastreven ten koste van de raja. Willen we iets van de politiek in het Cochinse rijk begrijpen, dan moeten we deze groeperingen steeds systematisch in onze beschouwingen betrekken, te weten: prinsen van den bloede, machtige vazallen, nayarhoofden en Brahmanen.

In dit spel van krachten: Cochin contra Calicut, de raja van Cochin gesteund of tegengewerkt door machtsgroeperingen in zijn rijk, raakte de V.O.C. verstrikt. Inderdaad want de Nederlanders wisten ook niet altijd hoe de vork in de steel zat. Zo goed en kwaad als het ging probeerden zij hun belang te behartigen, te weten: monopolistische verwerking van de peper. Daartoe hadden zij onder andere met Cochin een monopolieverdrag gesloten. Hun opzet was de raja van Cochin te steunen bij het handhaven van het pepermonopolie, maar daar moest het dan ook bij blijven. De V.O.C. bedoelde niet Cochin te helpen bij het heroveren van de landen die de Zamorin in zijn macht had. Vira Kerala Varma had dat echter wel voorgespiegeld aan zijn vazallen. Er waren verwachtingen gewekt, waarvan het niet zo zeker was of de V.O.C. eraan tegemoet zou komen.

Ons onderwerp was de verhouding tussen de V.O.C. en Cochin in de jaren 1678-1692. Om hier enig inzicht in te krijgen moeten we echter teruggaan tot 1672. De V.O.C. had in het rijk van de Zamorin geen pepermonopolie. Om de uitvoer van peper uit Cochin naar deze streken tegen te gaan, hadden de Nederlanders zelf de Zamorin bestreden. Na 1672 kreeg het commandement Malabar geen troepen meer van Batavia om oorlog tegen de Zamorin te voeren. Commandeur Van Reede sloot vrede met de Zamorin en bewerkte met veel moeite en rijke geschenken een wapenstilstand van vijf jaar tussen Cochin en Calicut. Van Reede formuleerde nu een nieuwe politiek. Hij meende dat de peperuitvoer naar Calicut verhinderd kon worden, doordat de V.O.C. de noordelijke oever van de Periyath, een rivier die een natuurlijke scheiding met het door de Zamorin beheerste gebied vormde, in handen had. De Nederlanders zouden zich voortaan slechts als bemiddelaar tussen Cochin en Calicut lenen. Bovendien zouden zij de raja van Cochin onder curatele stellen en er vooral opletten, dat Cochins financiën toereikend werden om de Nayars, die de noordgrens bewaken moesten, te betalen.

De verdragen die in 1674, 1678 en 1681 tussen de V.O.C. en Cochin gesloten werden, moeten in dat kader gezien worden.

De Malabarse commandeurs probeerden in het Cochinse rijk een door hen gecontroleerde factie te vormen, waarmee zij het bestuur konden beheersen. Zo sloot Van Reede in 1673 een verdrag, de Unie van Mouton, met de Paliyath Achan en nayarhoofden. De Paliyath Achan en de nayarhoofden waren zeer gebeten op Brahmanen, in dit geval Konkani en Pattars, die tegen de Malabarse gebruiken door de raja als lokale bestuurders waren aangesteld. De V.O.C. beloofde de nayarhoofden steun, als ze in hun rechten verkort werden. Maar de raja deed een tegenzet. Hij trok zich terug in één van de paleizen of tempels in het binnenland. Daar voerde hij vaak godsdienstige redenen voor aan. Het is moeilijk na te gaan of die terecht waren, maar voorshands moeten we er maar niet aan twijfelen. Het praktische gevolg van deze in de ogen van de Nederlanders godsdienstige bezetenheid was, dat de raja zich onttrok aan de Nederlandse invloed en bepaalde maatregelen boycotte. Bovendien leende hij het oor meer aan de Konkani Perimbala, dan aan Compagnies protégé de Paliyath Achan. In 1674/75 wist Perimbala om zijn positie te verbeteren handig gebruik te maken van tegenstellingen tussen commandeur Van Reede en Rijklof van Goens. De laatste was toen superintendent, admiraal en veldoverste over Ceylon, Coromandel en Malabar. Perimbala maakte Van Reede verdacht bij Van Goens en beweerde dat hij de hele peperhandel van Kayamkulam en Purakkad naar Cochin kon trekken. Van Goens zag veel in deze concentratie en zorgde ervoor dat Perimbala invloed hield. Zoals vermeld bedong commandeur Lobs in 1678, dat de Paliyath Achan hoofd-bestuurder, regedor-mor, zou worden, maar in werkelijkheid kreeg hij weinig in de melk te brokken. Niet voor niets werd er in 1681 weer een nieuw verdrag gesloten, waarbij werd overeengekomen dat de Paliyath Achan en de Nederlander Reijnst penningmeester zouden worden. De V.O.C. wilde nu eindelijk eens Cochins financiën saneren, zodat het op eigen kracht tegen de Zamorin stand kon houden. Het papier — of liever het palmblad, want daar schreven de Malabaren op — is geduldig. Er mocht van alles afgesproken worden, maar dat hield nog niet in dat het nagekomen werd. De Nederlandse invloed op Cochins financiën bleef gebrekkig. Perimbala werd in 1684 zelfs weer tot penningmeester benoemd. Het lijkt er veel op, dat Vosburgh, die toen commandeur was, Perimbala ook nu weer een willig oor leende. In 1674/75 had hij dat, net als Van Goens, ook al gedaan. De raja was geen willig werktuig in handen van de Compagnie. De Nederlandse pogingen Cochin te beheersen liepen stuk op de hoogst ingewikkelde machtsverhoudingen aan het hof. Langs diplomatieke weg konden de Nederlanders daarin niet binnendringen en hun zin door-drijven. Het tegenovergestelde was eerder het geval. Perimbala drong binnen in de tegenstellingen tussen Compagnies dienaren en wist daar handig gebruik van te maken om zijn positie aan het hof te handhaven.

De Malabarse commandeurs en de raja van Cochin bleven er tot 1690 over twisten of de Paliyath Achan dan wel de Brahmaanse adviseurs van de raja de meeste invloed zouden hebben. De troonwisseling in het begin van 1687, — raja Rama Varma kwam toen aan de macht — bracht tevens een wisseling van Brahmaanse gunstelingen. Perimbala moest het veld ruimen voor Canaga Pattar. Canaga was, de leermeester, de guru, van de nieuwe raja geweest. De persoonlijke band die hij met zijn leerling had, was de opstap tot een sleutelpositie in het bestuur. Zijn voorganger Perimbala moest zich terugtrekken en werd door de V.O.C. in bescherming genomen. Hij bleek nog steeds grote handelsbelangen te hebben en het was nu de Paliyath Achan die hem daarin probeerde te treffen. Perimbala's huis werd omsingeld en zijn pakhuizen werden verzegeld. Dan blijkt weer eens hoe weinig con-

sistent de Nederlanders optraden. Commandeur Vosburgh, Perimbala's vriend, nam hem in bescherming tegen de Paliyath Achan, Compagnies officiële protégé. Wel beloofde Vosburgh Perimbala rekening te laten doen over zijn penningmeesterschap onder de overleden raja.

Maar ook in het V.O.C.-bestuur kwam in 1687 een persoonswisseling. Van Reede, van 1670 tot 1677 commandeur van Malabar, was door de Heren Zeventien uit patria gezonden om orde op zaken te stellen. Hij naderde nu langzaam Malabar, maar het zou tot begin 1691 duren voordat hij daar aankwam. Voordien rekende Van Reede echter al af met zijn vijand Vosburgh. Hij plaatste hem 1687 over naar Surat en stelde Van Dielen in zijn plaats. Deze richtte zich in diplomatieke, maar niet mis te verstane termen tot de raja. Hij bevestigde de raja dat hij nu tot commandeur was benoemd " --- om te doen en te handelen na de billikheit waardoor --- dat u hoogheijt wel ten regeten in zijnen eersten ola betuygd --- het rijk van d'E. Comp. altijd onderschraagd is, zodanig ook bestaan moet, en daarom in een geduurig geheugen bij u hoogheijt behoord opgesloten te zijn, gelijke zulx dan tot u hoogheijts en 't ryx besten en welzijn, mede mijn hoogsten pligt en meeste betregten zijn zal, --- "3) Van Dielen wijst er dan nog op, dat het nakomen van de verdragen daartoe het beste middel is. Voor Perimbala was de commandeurswisseling bijzonder ongelukkig. Hij werd nu niet meer door de V.O.C. beschermd, maar in Cochin vastgehouden. Voor de Brahmaan Perimbala was dit wel zeer ontierend, omdat hij belemmerd werd in zijn rituele plichten en door het leven tussen de Nederlanders dagelijks verontreinigd werd, zonder dat hij voldoende compenserende handelingen kon verrichten.

Van Dielen moest tot 1690 een moeilijk diplomatiek spel met de raja van Cochin spelen. Allereerst kreeg hij van Van Reede de opdracht te voorkomen dat de raja van Cochin de heerser van Palghat steunde bij het afweren van de Zamorin, maar tegelijk moest hij voorkomen dat Palghat van Cochin naar de Zamorin overliep. Vervolgens diende de Zamorin nog te vriend gehouden te worden en tenslotte verdiende de Paliyath Achan alle steun tegen de intriges van gunsteling Canaga. Helaas bleef Van Reede uit met de troepen, waarmee het aanzien van de Compagnie hersteld zou kunnen worden. Canaga had aan het hof vrij spel. De raja zegde herhaaldelijk toe de Paliyath Achan als hoofdbestuurder of regedor-mor te zullen herstellen, maar steeds dook Canaga weer op aan het hof. Van Dielen moest denken aan 1673, toen de nayarhoofden onder de intriges van Brahmanen en Pattars geleden hadden. Hoewel toen overeengekomen was, dat ze in toom gehouden zouden worden, voer de raja weer op hun kompas en bevoorrechtte hij ze aanzienlijk. Commandeur Van Dielen verloor langzamerhand iedere greep op de raja van Cochin. Een voorval illustreert dit aardig. Op 28 september 1689 kwam de raja bij de commandeur in Cochin, waar hij met veel eerbewijzen werd ontvangen. Hij kreeg geschenken ter waarde van f 885.9.13. Er werd overeenstemming bereikt over adopties van prinses; de Paliyath Achan en een Nederlands kapitein zouden bestuurders in het Cochinese rijk worden. De volgende dag ging een V.O.C.-delegatie naar het hof om de overeenkomst nader uit te werken; zij kreeg de raja niet te zien. De derde dag bleven de onderhandelaars net zo lang bij het hof tot de raja, die naar een tempel in het binnenland wilde vertrekken, wel te voorschijn moest komen. Hij ontkende evenwel alle beloften; zelfs beweerde hij dat er nimmer over zulke zaken was gesproken. Van Dielen schreef hierover: "Met redenen verdroot ons alsulcken hoon en verachtinge, maar de voorsichtigheijt leerde ons die te ontveijnsen ende lijdszaam af te wachten van wat gevolg sulcx verder soude zijn ---- ". De raja vertrok naar de tempel in het binnenland.⁴⁾

Maar inmiddels had de toestand voor de V.O.C. gevaarlijke vormen aangenomen. Canaga Pattar had de Zamorin bezocht en bovendien kontakten met de Engelsen gelegd. Volgens Van Dielen was het duidelijk: hij wilde hen tegen de V.O.C. opzetten. Bovendien dreigde er direkt gevaar. De Vettattu tavazhi, werd door Canaga Pattar weer verenigd. Ze was van aanhang verzekerd.

De samenzweerders hadden besloten " --- Prince Godorma (dit was Goda Varma van de Vettattu tavazhi) ende zijn jonger broeder andermaal het rijk van Cochin in te leveren, den Paljetter (dit was de Paliyath Achan) ende (volgt een niet te ontcijferen naam) als voorvergheters van de wettige erven uijtte drijven, d'E. Comp. de stad Cochin afhandig te maken ende de Portugeesen weder in haare oude besittinge te sullen brengen --- ". Van Dielen werd door een bevriend Nambidi, een plaatselijk heerser, van deze plannen op de hoogte gebracht.⁵⁾ Toen de raja van Cochin hoorde dat de Nederlanders alles van de be- raamde samenzwering wisten, draaide hij bij. Van Dielen trok met 72 militairen naar de tempel te Tripunnithura, waar de raja zich toen bevond. De afspraken over de adopties werden plechtig uitgevoerd; Reijnst, een Nederlands kapitein, en de Paliyath Achan werden als medebestuurders van het Cochinse rijk bevestigd.⁶⁾

1690 werd voor de Nederlanders nog een moeilijk jaar. De raja van Cochin maakte langzamerhand een wat hulpeloze indruk. Canaga Pattar had hem geheel in zijn greep. De landheren in het noorden van het Cochinse rijk eisten steun tegen de Zamorin; zij dreigden zich bij de Zamorin of de Vettattu tavazhi aan te zullen sluiten. De Paliyath Achen bleef op de hand van de Nederlanders, maar kon weinig doen, doordat hij geen effectieve militaire steun kreeg, noch van de V.O.C., noch van de raja van Cochin. De machtsverhoudingen aan het Cochinse hof zijn langzamerhand zo ingewikkeld, dat er op basis van de Nederlandse bronnen geen duidelijk inzicht in valt te krijgen. Voor de V.O.C. zijn de Pattars, Konkans en andere vreemdelingen de grote boosdoeners. Zij hadden iedere eerbied voor de Compagnie verloren en stookten naar hartelust. Van Dielen wilde hen nu eens flink aanpakken; hij kwam met het plan Canaga Pattar te laten vermoorden of hem gevangen te nemen en naar de Kaap te verbannen. Van Reede vond dit echter te ver gaan, waarop Van Dielen zijn voorstel haastig introk.⁷⁾

Pas eind 1690 grijpt Van Dielen in. Na lang overleg besluit de Malabaarse raad de raja goedschiks of kwaadschiks naar zijn paleis te halen. Er ontwikkelt zich een waar spel van kat en muis: Compagnies dienaren onderhandelen met de raja; hij vertrekt heimelijk naar het vrijgebied van de tempel te Tripunnithura; de Compagnie trekt wat militairen rond dat gebied samen; de Brahmanen van de tempel voelen zich daar onprettig bij; zij bewerken de raja; deze gaat mee; doet nog een laatste ontsnappingspoging en wordt tenslotte geïnterneerd in zijn paleis te Mattancherri, vlakbij Cochin Fort.⁸⁾

Nu werd er ernst gemaakt met de overeenkomsten van 1689. De Pattars en andere vreemdelingen, die zich in het Cochinse bestuursapparaat hadden genesteld, werden afgezet. De onderhandelingen hierover duurden nog veertien dagen en werden namens de V.O.C. voornamelijk gevoerd door een Konkani Brahmaan, Abuga Prabhu geheten. De arme man kreeg weinig slaap, doordat de Malabaren gewoon waren hun vergaderingen 's nachts te houden.⁹⁾ Het zou verwondering kunnen wekken dat de V.O.C. zich voor de onderhandelingen bediende van een Konkani Brahmaan. Maar Perimbala, een Pattar, was immers vroeger reeds door Van Goens als adviseur gebruikt. Er zijn veel aanwijzingen dat zowel de Konkans als de Pattars onderling verdeeld waren. Sommigen verlieten zich op de

macht van de raja, anderen op die van de V.O.C. Eén ding is echter duidelijk: ze speelden een zeer belangrijke, zoals niet overheersende rol in de Malabarse politiek.

De raja van Cochin was nu eindelijk in Nederlandse handen, maar een opstand van de Vettattu tavazhi en haar aanhangers kwam steeds dichterbij. De smeden waren druk bezig de wapens van de Nayars gereed te maken. Canaga schermde met op palmblad geschreven verklaringen van de raja, waarin deze Goda Varma van de Vettattu tavazhi verzocht de oude vete te vergeten en hem uit Compagnies handen te redden. Bovendien had Goda Varma een verklaring, waarin hij tot tweede Cochinse prins werd aangesteld. Canaga zou namelijk voordat hij wegluchtte na de internering van de raja, blanco ola's — zo werden palmblad geschriften genoemd — hebben gekregen. Van Dielen schetst een ontroerend beeld van de reactie van de raja op het bekend worden van het gebruik van deze ola's; hij schrijft " ---; men kan niet zeggen hoe ontroert en ongerust den coning van Cochin zelfs was, toen het gerught van deese zaak aan een ijgelyck bekend wierd, en 't scheen alsoff hij versuft was, hij had geen ruste, maar ginch, gelijk bij 't hovgesin opgemerckt wierd, eenige daagen als mijmerende door de vertrekken van zijn hov, daar hij in zigselves, soo hij dachte te spreken, tot distinckte reijse gehoord wierd te seggen; Ja ik weet geen raad; Cannagapattere heevd veele van mijn olas en kan wel schrijven daar ik niet van weet ----" ¹⁰)

De Nederlanders in Cochin hadden nog een angstige maand, omdat zij vreesden te weinig militairen te hebben om een grote opstand te doorstaan. Van Reede kwam gelukkig 25 februari 1691 met 242 soldaten aan. Diezelfde nacht werd er door de opstandelingen nog een aanval gedaan op het christendorp onder Fort Cranganur. De opstand werd in twee veldtochten — één voor de natte moesson in mei en één na de moesson in oktober — bedwongen. Compagnies aanzien werd hersteld, maar niet dan na dertien jaar "hompedompe", zo staat het in de V.O.C.stukken, achter de ontwikkelingen aansukkelen.

Uit het voorafgaande moge dit duidelijk zijn geworden. De raja van Cochin was sinds 1678 niet geheel afhankelijk van de Compagnie. De vele pogingen om Cochins bestuur te ordenen en de financiën te saneren, liepen op weinig uit. Het waren vooral twee Brahmanen die aan hun trekken kwamen, namelijk eerst Perimbala en later Canaga Pattar. De greep van de V.O.C. op Cochins politiek was zo verslapt dat er een gevaarlijke opstand uitbrak, waardoor de Nederlanders weleens verdreven hadden kunnen worden. Ook Van Dielen gaf toe dat de Nederlandse regedor-mor een fiasco was geworden; hij kon als hij al enig entree in het Cochinse rijk had — en dat was vaak niet het geval — niet meer doen dan de Christenen beschermen en af en toe een schuldenaar van de V.O.C. laten arresteren. Van Reede vroeg zich dan ook af of het enige zin had op een Nederlands regedor-mor aan te dringen. ¹¹)

Dit alles neemt natuurlijk niet weg dat de Compagnie, als ze wilde — of beter, als ze er het geld voor over had — een geduchte macht kon ontwikkelen. Maar in de jaren 1678 tot 1691 heeft ze dat in Malabar niet gedaan. Het was eerder "hompedompe achter de sacken aansukkelen."

NOTEN:

- 1) De contracten die de V.O.C. in Azië sloot, kan men vinden in het *Corpus diplomaticum Neerlandico-Indicum. Verzameling van politieke contracten* ---- J.E. Heeres en F.W. Stapel, eds. 6 dln. 's-Gravenhage, 1907-1955.
- 2) K.M. Panikkar, *Malabar and the Dutch. Being the history of the fall of Nayar power in Malabar.* (Bombay, 1931), 21.
- 3) A.R.A.-K.A. 1323, fol.
- 4) A.R.A.-K.A. 1363, fol. 35ro.
- 5) A.R.A.-K.A. 1363, fol. 24vo, 35ro.
- 6) A.R.A.-K.A. 1363, fol. 35vo-38ro.
- 7) A.R.A.-K.A. 1363, fol. 43ro-46vo, 748vo, 585vo-586ro.
- 8) A.R.A.-K.A. 1363, fol. 525vo-535ro.
- 9) A.R.A.-K.A. 1363, fol. 535ro-538vo.
- 10) A.R.A.-K.A. 1417, fol. 197vo-198ro.
- 11) A.R.A.-K.A. 1363, fol. 585ro-585vo, 748ro,vo.

Zojuist is verschenen:

De dekolonisatie van Indonesië

Mr. dr. C. Smit

154 pag., ing. f 25,75. ISBN 90 01 80289 3

Dit boekje is ontstaan uit een reeks voordrachten, welke de auteur in het najaar van 1975 voor verschillende kringen der *Vereniging geschiedenisleraren in Nederland* heeft gehouden.

Het is in de eerste plaats bedoeld voor leraren als handleiding bij het onder-richt, maar het is evenzeer geschikt voor allen, die belang stellen in het geschil tussen Nederland en Indonesië, dat door de uitroeping der Republiek Indonesia in augustus 1945 was ontstaan, en waaraan eerst een einde is gekomen in augustus 1962, toen ook het geschil over westelijk Nieuw-Guinea werd geliquideerd.

Inhoud:

Algemeen overzicht: De Republiek Indonesia; Van Mook's federale politiek; De eerste militaire actie; Poging tot reconstructie; De tweede militaire actie; De soevereiniteitsoverdracht; De nasleep; De Nieuw-Guinea kwestie.

Dramatis personae: Dr. H.J. van Mook; Dr. J.H.A. Logemann, Dr. ir. W. Schermerhorn; Mr. J.A. Jonkman, Dr. L.J.M. Beel; Mr. D.U. Stikker; Mr. E.J.M.A. Sassen; Dr. W. Drees.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel

H.D. Tjeenk Willink Groningen

4159-368

"Vous êtes dignes d'envie" schreef Simon Tyssot de Patot hoogleraar in Deventer en auteur van gefingeerde reisverhalen rond 1730 aan zijn zoon Pierre Corneille, lid van de Politieke Raad op Ceylon. De grote rijkdommen aan kostbare gesteente op het eiland brachten de vader tot uitspraken als: "Ensuite lorsque vous descendez chez vous, je ne vois que grandeur, que magnificence et une enchaînement d'avantage, capables d'exciter de la jalousie." Pierre Corneille had het paradijs op aarde gevonden. Helaas, paradijzen bestaan niet, het liep ongelukkig af met Tyssot jr. Ceylon was geen paradijs, maar wel iets bijzonders: onder de bezittingen van de VOC nam het een uitzonderlijke plaats in. Forten en waterwegen, burghers en allerlei woorden van zolder tot poffertjes herinneren nog dagelijks aan 150 jaar nederlands bewind over belangrijke delen van het eiland (± 1650-1796).

Sri Lanke, zoals het eiland sinds enkele jaren weer heet, heeft een oppervlakte van twee maal Nederland en telt nu ongeveer 13 miljoen inwoners. De bevolking is verdeeld in verschillende ethnische groeperingen. Verreweg de grootste groep vormen de buddhistische singalezen, daarop volgen de hinduïstische tamils, die hun bakermat hebben in het noorden van het eiland en langs een deel der kusten. Veel kleiner is de groep der Moren, mohammedanen die vooral in de handel actief zijn. Verder leven er nog afstammelingen van de verschillende Europese overheersers; de Portugezen, Nederlanders en Engelsen.

De singalezen, tamils en moren zijn in historische tijde in achtereenvolgende groepen het eiland binnengekomen. De oorspronkelijke bevolking der Vedda's zijn naar het binnenland gedreven en komen nog slechts in enkele duizenden voor. Van hun vaardigheid in het boogschieten, zoals de zeventiende eeuwse predikant Valentijn beschreef, is niets meer over. Zij leiden nu een armzalig bestaan.

De cultuur van het eiland is sterk door India bepaald. Het Hinduïsme en Buddhismisme met een daarmee verwante maatschappelijke structuur zijn hiervan de duidelijkste bewijzen. Zowel de hindus als buddhisten op Ceylon zijn verdeeld in kasten zij het dat de buddhisten hierin minder stringent zijn dan de hindus. Zij kennen evenmin een aparte priesterkaste of die der krijgers. Bij de singalezen is de goi-gama of de landbouwerskaste de hoogste, zij vormt ongeveer de helft van de bevolking. Veel kleiner in aantal maar wel belangrijk zijn de vissers, die voornamelijk langs de kust worden aangetroffen.

De Europeanen kwamen op een ogenblik dat de maatschappelijke structuur op het eiland nagenoeg volledig was bepaald.

Ten tijde van de komst der Portugezen maakte Ceylon een moeilijke periode door. Het land was uiteengevallen in meerdere koninkrijken, die elkaar bestreden. Het binnenland oorspronkelijk het belangrijkste gebied, werd ontvolkt, terwijl de grote waterwerken die door machtige koningen in het verleden waren opgetrokken in verval raakte. Het zwaartepunt van de singalese cultuur verlegde zich naar het zuiden. Het buddhisme verkeerde in verval en had veel van zijn kracht verloren.

De Portugezen

Op het gevaar af de zaak te eenvoudig voor te stellen, wil ik mij voor de verklaring van de portugese expansie houden aan "christenen en specerijen", het antwoord van Vasco da Gama aan de samengestroomde menigte op de kade van Calicut. De portugese expansie

was gericht op het verwerven van aziatische produkten en de verbreiding van het christendom, als voortzetting van de strijd in Europa tegen de moren of mohammedanen.

Ceylon leverde als enige gebied een bijzonder goede soort kaneel. Verder nam het eiland een strategische positie in ten opzichte van India. Het bezit van Ceylon verzekerde in de tijd van de zeilvaart de controle over de handelsroutes langs de indiase kust.

Door strijd en bondgenootschappen met inheemse vorsten wisten de Portugezen een groot deel van het eiland in handen te krijgen. De koninklijke familie van Kotte werd gekerstend met veel van haar onderdanen.

Het tamil koninkrijk Jaffna in het Noorden viel de portugees tenslotte als erfenis van de laatste vorst in de schoot. Het gelukte echter niet het moeilijk toegankelijke binnenland, het rijk van Kandy, te onderwerpen.

Belangrijke wijzigingen in de maatschappelijke structuur hebben de Portugezen niet aangebracht. Zij traden in de plaats van de oude vorsten en vertrouwden het bestuur toe aan dezelfde groepen van personen als de singalese en tamil vorsten hadden gedaan. Wel bevorderden zij krachtig het christendom. Christenen hadden een streepje voor bij benoemingen.

Vooraf onder de vissers hebben de verschillende geestelijke orden veel succes gehad. Ondanks de vaak oppervlakkige wijze waarop de bekering plaats vond, was er zoveel dat dit geloof voor bepaalde groepen aantrekkelijk maakte, dat zij er ondanks vervolging en achterstelling in de nederlandse tijd aan vast bleven houden. De karawa's of vissers zijn nog steeds katholiek. Onder blijvende invloeden van het portugees bewind waren de invoering van het portugees als taal van het bestuur en de vorming van een christelijke bestuurlijke elite. De hollanders zouden zowel de taal als deze elite overnemen.

Rajasingha II en de Nederlanders

De vorsten van Kandy waren door de Portugeese veroveringen in een uitzonderlijke positie gekomen. Door het verwerven van de tand van Buddha, een relikwie op Ceylon, waren zij feitelijk het hoofd der Buddhisten. Doordat zij de enige overgebleven vrije singalese vorsten waren geworden, konden zij bovendien een beroep doen op de loyaliteit van alle singalezen. Door het krachtig leiderschap van Rajasingha I en II werden zij de meest geduchte tegenstanders van de portugezen. Zij konden zich wel handhaven in hun bergen, maar voor het verdrijven van de portugezen ontbrak hun de macht. Voor dit laatste hebben zij de steun van de VOC gezocht.

Al spoedig na hun komst in de Aziatische wateren waren de VOC en de Portugezen in strijd geraakt om de macht over de grote handelsroutes. Door haar grotere militaire en navale efficiëncy en financiële kracht wist de Compagnie haar opponent geleidelijk uit de macht te stoten. Zij kreeg vaste voet in de Molukken, veroverde Malakka in 1641, beheerste de mond van de Perzische Golf en blokkeerde jaren achtereen Goa, de hoofdplaats van het Portugees imperium. De bemoeienissen met Ceylon begonnen in 1638 relatief laat, als men bedenkt dat er reeds in 1602 kontakten met Kandy waren geweest. In het eerst genoemde jaar gingen Rajasingha II en de compagnie een verdrag aan waarbij de compagnie beloofde de Portugezen te verjagen in ruil voor het kaneelmonopolie. Rajasingha zou de door de Nederlanders veroverde forten mogen afbreken en zou de kosten van de oorlog betalen. In een strijd die met onderbrekingen twintig jaar duurde wisten de Nederlanders de Portugezen te verdrijven. In 1638 viel Jaffna als laatste bolwerk. De verhouding tussen de beide kontraktanten was inmiddels echter danig verkoeld. De kandische vorst beschuldigde de Nederlanders ervan zich niet te houden aan de overgave

van de forten, de compagnie klaagde dat zij de kastanjes uit het vuur moest halen en nauwelijks een adequate vergoeding kreeg. Zij behield de forten als onderpand. Deze patstelling bleef in feite meer dan honderd jaar bestaan. Kandy had zijn omsingeling niet kunnen doorbreken, de Portugezen waren opgevolgd door Nederlanders. De verhouding met Kandy bleef één van de belangrijkste interne politieke aspecten van het compagnies bewind op Ceylon. Een zelfstandig vorst in Kandy was een latent gevaar voor elke Europese overheerser in de benedenlanden.

Na de verdrijving der Portugezen kwamen Rajasingha II en de Nederlanders tegenover elkaar te staan. Rond 1680 werd eerst een status quo bereikt, nadat gebleken was dat de wapens geen beslissing konden brengen. Sindsdien bestuurdde de compagnie zogenaamd in naam van de vorst van Kandy de benedenlanden en zag Kandy af van openlijke pogingen haar gezag in Nederlands gebied uit te oefenen. Na de oorlog van 1760-66 moest Kandy echter ook de jure het gezag over de kustgebieden afstaan aan de compagnie. Een groot gevaar was Kandy niet meer voor de compagnie. Na 1766 bleef de verstandhouding in het algemeen goed. Het gevaar dat ontevredenheid of onrust in het Nederlands gebied door Kandy zou worden aangewakkerd, was echter altijd aanwezig, zoals de Engelsen in 1803 en 1816 tot hun schade zouden ondervinden.

De compagnie als bestuursambtenaar

Door de verdrijving der Portugezen was de compagnie voor het eerst in haar bestaan landheer geworden over vele honderdduizenden aziaten. Door de jarenlange oorlog in de benedenlanden eerst met de Portugezen en later met Rajasingha waren veel onderdanen weggetrokken, veel land was weer wildernis geworden en was het bestuur in grote wanorde. De compagnie heeft voor deze problemen een oplossing gezocht door enerzijds aan te sluiten bij de nog bestaande bestuursgewoonten en anderzijds een eigen controle in te voeren. Het bestuursstelsel dat op Ceylon is gegroeid, vertoont veel trekken van dat in de 19e eeuw op Java. Ceylon had echter een belangrijke voorsprong. Van oudsher hadden de koningen lijsten aangelegd van land en onderdanen in verband met de heffing van belasting en diensten. De Portugezen hadden deze lijsten (tombo's) overgenomen. De Nederlanders hebben dit opnieuw opgezet en vervolmaakt.

De Nederlandse gouverneurs stelden alles in het werk om de bevolking weer in hun gebied te doen toenemen. Door het aanbieden van tijdelijke belastingvrijdom en een in eigen ogen redelijk en rechtvaardig bewind hoopten zij de mensen in de benedenlanden te houden. Na de dood van Rajasingha II trad een vrij snelle bevolkingstoename in het Nederlands gebied in. Om Kandy de mogelijkheid tot ingrijpen te ontnemen was de bestuurspolitiek er verder op gericht de bevolking geen aanleiding te geven tot ontevredenheid. De compagnie liet de bevolking onder haar eigen hoofden, maar trachtte de macht en willekeur in het bestuur zoveel mogelijk aan banden te leggen. De tombo's, waren hiervoor een belangrijk middel. Verder reisden Nederlandse bestuursambtenaren regelmatig door het land, men bood de bevolking daarbij ruim de gelegenheid om klachten in te dienen, om vroegtijdig ontevredenheid op te sporen en te verhelpen. Nederlanders dienden zich behoorlijk te gedragen. "Knevelarij" van hoofden moest worden tegengegaan, door zoveel mogelijk rechtstreeks de bevolking uit te betalen voor haar produkten. Het zou te ver gaan hier verder op de uitvoering van deze gedachten en maatregelen in te gaan. Wel staat vast dat de Nederlandse administratie de grondslag bleef vormen voor het bestuur van land en volk op Ceylon tot ver in de negentiende eeuw.

Tolerantie

Agressief optreden jegens de onderdanen was slecht op zijn plaats, niet alleen wegens de dreiging van Kandy, maar ook omdat harde maatregelen niet pasten in het hierboven geschetste beleid. De krachtdadige kerstening door de Portugezen is niet overgenomen. De Nederlanders hebben zich er toe beperkt diegenen die katholiek waren te protestantiseren. Hoewel het protestantisme officieel de enige toegelaten godsdienst was in compagniesgebied, zijn er nooit maatregelen genomen buddhisten of hindoes de uitoefening van hun geloof onmogelijk te maken. Wel dienden deze zich in zekere uiterlijkheden te beperken. Voor het afhalen van buddhistische monniken uit Siam om de juiste wijdingsvorm weer op Ceylon te herstellen, stelde de compagnie zelfs herhaaldelijk scheepsruimte ter beschikking. Ook hindoes genoten een grote mate van vrijheid. Anders lag het met de katholieken. Deze werden beschouwd als een potentiële vijfde kolonne bij een eventuele franse of portugese inval. In de loop van de achttiende eeuw kregen ook zij echter meer vrijheid. Vooral toen zij in de oorlog met Kandy in 1760 de compagnie hun steun aanboden.

De compagnie als landheer

Als landheer en koopman deed de compagnie haar best haar gebied economisch tot ont-plooiing te brengen. De kaneel die oorspronkelijk alleen in het wild in de bossen groeide, werd na allerlei experimenten op speciaal aangelegde plantages gekweekt. Voor een betere verbinding werden kanalen aangelegd, waterwerken voor de bevoeiing werden hersteld of gebouwd. De kanalen worden op het ogenblik weer in gebruik genomen omdat vervoer te water nog steeds het goedkoopst is, zeker na de energie crisis.

De bevolking had het recht zijn plichten en rechten te kennen. Voor de rechtspraak werden landraden ingesteld. Het tamil recht te Jaffna werd in 1706 gecodificeerd in de Tessa-wellamai. In het singalese gebied had de kennis van het rechtstelsel dusdanig geleden dat het rooms-hollands recht werd geïntroduceerd om de lacunes op te vullen. Ook dit recht is nog steeds in gebruik. Voor de mohammedanen werd rond 1780 een code ontworpen. De compagnie nam van de Portugezen de kerken op het platteland over. Er werden schoolmeesters aangesteld die de bevolking de grondbeginselen van het protestantisme moesten onderwijzen en de kinderen lezen en schrijven moesten leren. Dit betrof in totaal enkele honderden scholen met ongeveer 350.000 christenen. De eerste drukpers voor het singalees en tamil op Ceylon werd in 1737 door de compagnie opgericht. Plakaten, verordeningen, bekendmakingen, formulieren en stichtelijke lectuur werden op grote schaal verspreid. Aldus werd aan het lezen een krachtige impuls gegeven. Als men weet dat de kennis van het singalese schrift in de benedenlanden rond 1670 zo sterk was achteruitgegaan dat leermeesters uit Kandy moesten worden aangetrokken, maar dat rond 1800 relatief meer mensen konden lezen en schrijven in het Nederlands gebied dan in Kandy, dan wordt iets van het effect van deze politiek duidelijk. Hoofden dankten hun bevordering mede aan hun kennis.

Te Colombo heeft bijna een eeuw lang een seminarie bestaan waar inlandse predikanten, tolken en hoofden hun opleiding hebben genoten. Verscheidene tamils en singalezen studeerden verder aan de hogescholen in de Republiek. De bekende patriot Quint Ondaatje is wellicht de meest bekende oud-leerling. Hij stamde uit een familie van chettiers (handelaars) die reeds generaties lang betrekkingen onderhield met de compagnie.

In tegenstelling tot Batavia waar door de hoge sterfte in de achttiende eeuw geen omvangrijke populatie van Europese afkomst werd aangetroffen, heeft zich op Ceylon een gemengd Europees/inheemse bevolkingsgroep ontwikkeld met een eigen karakter. M.i. is men teveel geneigd het negatieve en vaak vermakelijke beeld dat reizigers over de Europese gemeenschap in Azië en in het bijzonder over vrouwen ophangen, klakkeloos over te nemen. Hoewel het hier niet de plaats is uitvoerig op dit probleem in te gaan is de volgende anekdote wellicht kenmerkend. Op een soirée van de eerste Engelse gouverneur North weigerden de Nederlandse vrouwen hun opwachting te maken, omdat zij zich beledigd voelde door het geschrijf van bepaalde Engelse kranten, waarin zij ongunstig werden afgebeeld. Pas toen North hiervoor zijn excuses had aangeboden, wensten de dames weer te komen.

Na 1802 bleef een deel van de compagniesbedienden op Ceylon achter. Sommigen hadden er landbezit, anderen woonden er al verscheidene generaties. Zij vormden de z.g. Dutch Burghers, een groep die onder de Engelsen spoedig een belangrijke functie in het bestuur en rechtspraak heeft verworven en deze tot de onafhankelijkheid van het eiland zou behouden.

Ceylon was misschien niet het wonderland dat Tyssot er in heeft gezien, maar het zal nu wel duidelijk zijn dat het in de Nederlandse koloniale geschiedenis een heel bijzondere plaats inneemt. Op Ceylon heeft de compagnie zich voor het eerst op grote schaal als landheer doen kennen en heeft zij voor de daarmee verbonden problemen oplossingen gevonden, die kenmerkend zijn voor het gehele Nederlandse koloniale stelsel.

LITERATUUR

E.F.C. Ludewijk, *The Story of Ceylon*.

P.E. Pieris, *Ceylon and the Hollanders*, Colombo z.j.

K.W. Goonewardena, *The foundation of Dutch Power in Ceylon 1638-1658*, A'dam 1958.

S. Arasaratnam, *Dutch Power in Ceylon, 1658-1687*. A'dam 1958.

G.D. Winius, *The fatal history of Portuguese Ceylon*, 1971.

D.A. Kotelawele, *Agrarian Policies of the Dutch in South West Ceylon, 1743-1767*. AAG. Bijdragen 14, (1967).

In 1977 zal mijn proefschrift "Dutch Education in Ceylon 1680-1796" verschijnen.

dr. P.C. Emmer

DE GESCHIEDENIS VAN DE ATLANTISCHE SLAVENHANDEL EN HET NEDERLANDSE AANDEEL DAARIN

DEEL I: DE GESCHIEDENIS VAN DE ATLANTISCHE SLAVENHANDEL, ALGEMEEN.

— *Inleiding*

Slavernij en daarmee de handel in slaven kwam reeds in het begin van onze geschreven geschiedenis voor. Vrijwel alle klassieke culturen kenden de slavernij als instituut: Egypte, Mesopotamië, India en China. Uit de bronnen kunnen we ons een heel duidelijk beeld vormen van de slavernij (en van de slavenhandel) in het klassieke Griekenland en Rome. Ook de vroege Middeleeuwen waren met de slavernij vertrouwd: de lijfeigenen en de horigen maakten een belangrijk deel uit van het toenmalige, hiërarchisch geordende maatschappelijke systeem. Langzaam veranderde deze situatie in het westen van Europa; onder invloed van de kruistochten verdween de slavernij uit dat gebied.

In het zuidoosten van Europa bleef de slavernij — en daarmee de slavenhandel — bestaan. Vooral de Venetianen beoefenden de slavenhandel. Met behulp van slaven, die uit de Balkan afkomstig waren, legden de Venetianen suikerplantages aan op Malta, Corfoe en Cyprus. Rond 1400 bereikte deze slavenhandel in het oostelijk bekken van de Middellandse Zee een hoogtepunt: tussen 1414 en 1423 werden er in Venetië niet minder dan 10.000 slaven verkocht. Vele groten uit die stad hadden de beschikking over een aanzienlijk gevolg van slaven, de hooggeplaatste clerus inclusief. Echter, de expansie van de Turken maakte aan deze slavenhandel een einde.

Naast de Italiaanse stadstaten kende ook het Iberisch schiereiland slavernij. Gedurende de reconquista hadden de Spanjaarden en Portugezen met deze instelling kennis gemaakt en in de door de Christelijke ridders veroverde gebieden bleef de slavernij gehandhaafd. Spanje en Portugal vormden de brug tussen de slavernij in de Oude en in de Nieuwe Wereld.

— *De zestiende eeuw*

Na 1400 begonnen de Italianen eerst, de bewoners van het Iberische schiereiland later, belangstelling te tonen voor de buiten-Europese wereld. Vooral de Portugezen, die hun reconquista in Noordafrika wilden vervolgen, maakten steeds uitvoeriger zeereizen langs de Afrikaanse Westkust. Zij gebruikten de voor de kust liggende Westafrikaanse eilanden (Canarische eilanden, Azoren, Madeira en São Thomé) als plantagegebieden voor de riet-suikerteelt, maar na de ontdekking en verovering van Brazilië werden de suikercultuur en de slaven daarheen overgebracht. Spanje begon in het begin van de zestiende eeuw eveneens slaven naar zijn Amerikaanse bezittingen te sturen; de autochtone bevolking (Indianen) was door het contact met de blanken sterk gedecimeerd. Bovendien stelde de toenmalige Roomskatholieke kerk zich ten doel de Indianen zoveel mogelijk te beschermen; ten aanzien van het contact met Afrikanen vaardigde zij geen beperkende bepalingen uit. Met de vraag naar suiker in Europa steeg de vraag naar slaven in de Nieuwe Wereld. Voor Spanje leverde de aanvoer van zwarte werkkrachten grote moeilijkheden op. In 1494 bij de overeenkomst van Tordesillas had de paus namelijk de Buiteneuropese invloedssferen van Portugal en Spanje met behulp van een rechte lijn op de kaart verdeeld. Daarna kon Portugal in Amerika alleen Brazilië behouden, terwijl Spanje de rest van dat continent

kreeg toegewezen. De Afrikaanse westkust kwam geheel aan Portugal. Door deze verdeling was de Spaanse regering genoodzaakt Afrikaanse slaven direct of indirect van Portugese handelaren te kopen. Door middel van zgn. *asiento*-verdragen kregen privékooplieden het recht om jaarlijks een vastgesteld aantal slaven uit Afrika naar Spaans Amerika te brengen. Gelet op de bovenomschreven pauselijke beschikking was het geen wonder, dat gedurende de gehele zestiende eeuw de handel in zwarten een Portugees monopolie was.

— *De zeventiende en achttiende eeuw*

Gedurende de zestiende eeuw toonden de noordwestelijke staten van Europa weinig belangstelling voor Afrika en evenmin voor Midden- en Zuidamerika. Op instigatie van een Engelse kapitein, Hawkins, werden er vanuit Londen drie reizen naar Afrika gemaakt tijdens de regeringsperiode van koningin Elisabeth I. Alle drie de reizen mislukten; de Engelsen slaagden er niet in het Portugese alleenrecht op de handelsroutes over de Atlantische Oceaan te doorbreken. Toch lokten de rijkdommen, die de Nieuwe Wereld Portugal en Spanje opleverde. Zij wekten de begeerte op bij de kooplieden van onze Republiek; de verovering van een zilvervloot alleen, zoals Piet Heyn deed, was niet genoeg. Rond 1630 slaagde ons land erin om een deel van Brazilië in handen te krijgen, terwijl Engeland en Frankrijk zich meester wisten te maken van een aantal grote eilanden in de Golf van Mexico. In de nieuw verworven gebieden werd de suikerteelt ter hand genomen (eerst in Brazilië en later ook op de Westindische eilanden). Deze arbeidsintensieve cultuur kon slechts met negerslaven succes afwerpen. Door de veroveringen in Amerika (en het daarbij optredende tekort aan arbeidskrachten) kwam de westkust van Afrika als leverancier van slaven nu in een groeiende belangstelling te staan: Nederland, Engeland en Frankrijk, en later Denemarken, Zweden en Brandenburg, wisten zich elk van een aantal steunpunten te voorzien; de bocht van Guinee en de kust van Angola waren daarbij bijzonder in trek.

In tegenstelling tot de slavenhandel van Portugal en Spanje, waarbij de respectieve landsregeringen een alles overheersende rol speelden, lieten Engeland, Frankrijk en de Republiek de slavenhandel aan private ondernemingen over. In de zeventiende eeuw gebeurde dat door het toekennen van het recht van monopolie aan één, alles omvattende, compagnie (voor Engeland: Royal African Company; voor de Republiek: West-Indische Compagnie; voor Frankrijk: Compagnie des Indes Occidentales). Gedurende de achttiende eeuw werd het slavenvervoer door rederijen in vrije concurrentie uitgevoerd.

Speciale vermelding verdient nog de slavenhandel naar Spaans Amerika. Zoals hiervoor reeds is uiteengezet, was deze handel grotendeels in handen van Portugese kooplieden, die aan de *asiento*-verdragen veel geld verdienden. Na 1640 kwam aan deze gouden tijd een eind: Portugal was in opstand gekomen tegen Spanje, waarmee het sinds 1580 verenigd was, en de regering in Madrid liet liever smokkelhandel in slaven toe dan een *asiento*-verdrag met de opstandelingen te sluiten. De slavenhandelaars in de Republiek zagen hun kans schoon en gedurende de rest van de zeventiende eeuw was de omvangrijke slavenvoer naar de Spaanse kolonisten vrijwel geheel een Nederlandse aangelegenheid. Na 1700 echter daalde de ster van de Republiek in deze tak van de koopvaardij: bij de vrede van Utrecht verwierf Engeland het *asiento*. De slavenhandel op Spaans Amerika en de Engelse eilanden in het Caraïbische gebied en — in tijden van oorlog — naar Frans Westindië maakte de Engelse slavenhandel tot de omvangrijkste ter wereld. De Portugezen en de Nederlanders geraakten in de achttiende eeuw op de tweede en vierde plaats bij het Atlantische slavenvervoer, terwijl de Fransen de derde plaats innamen.

De hier signaleerde, steeds omvangrijker wordende Engelse deelname aan het Atlantische slavenvervoer stuitte op toenemend protest in het moederland. Onder de leidende groepen in de Engelse samenleving kreeg de Verlichtingsgedachte veel invloed, waarbij de raciale gelijkheid prevaleerde en het idee van de "edele wilde" nu naast de Indiaan ook de Afrikaan omvatte. Er werd een "Society for the Abolition of the Slave Trade" opgericht met bekende namen als Wiberforce, Clarkson en Wedgwood in het bestuur. In Frankrijk vormden de abolitionisten de "Société des amis du noir".

De geschiedenis van de afschaffing van de slavenhandel is een onderwerp apart. De opeenvolgende historische interpretaties hebben het beeld van de ideële verontwaardiging als voornaamste drijfveer "vergruisd"; in de historiografie na de Tweede Wereldoorlog werd de nadruk gelegd op de veranderingen in de economische structuur van Engeland's handelsbetrekkingen met het buitenland. De jonge, opkomende industrie zag de bevoorrechte positie van de suikerplanters (en hun produkten) uit het Engelse Westindië als een hinderpaal voor de ongelimiteerde vrijhandel, die zij voordelig achtte. Tegen deze interpretatie van de afschaffing van de slavenhandel pleiten echter twee argumenten. In de eerste plaats heeft een recent onderzoek uitgewezen, dat de jonge, opkomende industrie nauwelijks invloed kon uitoefenen op het Engelse Lagerhuis van 1806/1807, wiens leden het verbod op de slavenhandel met ingang van 1 maart 1808 vastlegden. Ook de gigantische inspanningen van het Verenigd Koninkrijk gedurende een groot deel van de vorige eeuw om ook aan de slavenhandel onder niet-Engelse vlag een eind te maken kan, als tweede argument, niet "restlos" met een verwijzing naar economische motieven verklaard worden. Engeland verwierf zeker een belangrijke plaats in de produktenhandel van en naar Westafrika, maar deze was van veel minder economisch belang dan de slavenhandel in de periode daarvoor. Het opbouwen van een speciaal vlooteskader voor de Afrikaanse kust om illegale slavenschepen te achterhalen; het afsluiten van talloze afschaffingsverdragen met vreemde, vaak tegenspuiterende regeringen; de inrichting van vele gerechtshoven ter veroordeling van illegale slavenschepen; de acties tegen onwillige Afrikaanse stamhoofden; het verlies aan mensenlevens, dat met acties in de tropen gepaard ging, — dit alles kon niet worden goedge maakt met wat stofgoud, ivoor en palmolie.

Wel kan men aantekenen, dat de afschaffingsbeweging op den duur niet door veranderingen in de wereldeconomie werd tegengewerkt. De Engelse suikerproducerende en slavenhoudende Westindische eilanden verloren hun dominerende positie op de suikemarkt. De suikerproduktie verplaatste zich van Brits Westindië eerst naar Cuba en Brazilië, terwijl vervolgens Azië de belangrijkste plaats als suikerproducent ging innemen. Ook de suikerbieten werden voor de suikerproduktie steeds belangrijker; het belang van de slavenarbeid voor de suikerproduktie nam af.

Een laatste opleving van de vraag naar slaven deed zich voor in het Zuiden van de Verenigde Staten, waar slavenarbeid voornamelijk werd aangewend voor het verbouwen van katoen. De overmacht van het geïndustrialiseerde Noorden maakte echter een gewelddadig einde aan deze bloeiende plantage-economie. De kans op een verdeling van de Amerika's in een slavenvrij en een slavenhoudend gebied was voorbij. Met de afschaffing van de slavernij op Cuba en in Brazilië kwam er aan de transatlantische slavenhandel rond 1880 definitief een eind.

Voor een berekening van het totale aantal tussen Afrika en Europa overgevoerde slaven wordt verwezen naar bijlage A; een grafische voorstelling van de verdeling van deze slaven over de diverse eindbestemmingen in de Nieuwe Wereld is als bijlage B opgenomen.

— *Invloed van de slavenhandel op Europa*

Bij de discussies over de afschaffing van de slavenhandel lieten de toenmalige voorstanders van de voortzetting ervan niet na te wijzen op de belangrijke, vaak indirecte voordelen van deze tak van de koopvaardij voor de volkshuishouding van Westeuropa. De aankoop van ruilladingen, waarmee op de Afrikaanse kust werd gehandeld, vergrootte bij de nijverheidssector van de moederlandse economie de vraag naar goedkope, in veelvoud vervaardigde textilia en gebruiksvoorwerpen. Ook de import van koloniale bulkgoederen, zoals suiker en koffie, zou de nijverheid in het moederland in de vorm van trafiekindustrie zeer ten goede zijn gekomen. Bovendien zouden de winsten uit de slavenhandel zeer aanzienlijk zijn geweest. Deze argumenten doen thans verscheidene historici ertoe neigen de ontwikkeling van de slavenhandel in verband te brengen met de Industriële Revolutie. Het risicodragend karakter van het in de slavenhandel gestoken kapitaal zou de rijk geworden beleggers in deze tak van commercie ertoe gebracht hebben ook in andere sectoren van de economie 'gewaagde' investeringen te doen. Econometrisch onderzoek heeft echter laten uitkomen, dat de winsten uit de slavenhandel niet meer dan maximaal 1% tot de vorming van het jaarlijkse Bruto Nationale Inkomen van het Verenigd Koninkrijk heeft bijgedragen. Voorts blijkt uit een recente studie naar de invloed van de slavenhandel op de Franse volkshuishouding van de 18de eeuw, dat deze sterk beperkt is geweest tot de stad Nantes en omgeving.

DEEL II: HET NEDERLANDSE AANDEEL IN DE ATLANTISCHE SLAVENHANDEL

— *Inleiding*

Kwam in het vorengaande over de slavenhandel in het algemeen het Caraïbisch gebied slechts zijdelings ter sprake; voor de Nederlandse slavenhandel is Westindië het belangrijkste afzetgebied geweest. Geen ander deel van de wereld buiten Europa, dat door de expansiedrift werd beroerd, is zo drastisch aan de economie van de respectieve moederlanden aangepast. Slechts het klimaat en de vruchtbaarheid van de grond beviel de Europeanen; het suikerriet en de tabak, de arbeid (slaven) en het kapitaal, alsmede het management (de planters) werden van elders aangevoerd. Voor de Portugezen, Spanjaarden, Fransen en Engelsen was de aanvoer van slaven naar Westindië slechts een onderdeel van de handelsbetrekkingen met dat gebied; gedurende een groot deel van de zeventiende eeuw beoefenden de Nederlanders deze tak van commercie echter als een doel op zich.

— *Het begin*

De aanvang van de Nederlandse deelname aan de slavenhandel kan exact worden aangegeven: de verovering van een deel van Brazilië (Recife) tussen 1626 en 1629 dwong de Republiek zich meester te maken van een Afrikaans fort om de regelmatige aanvoer van slaven te verzekeren; in 1637 werd het fort São George del Mina (afgekort: Elmina) op de Portugezen veroverd. Duizenden slaven per jaar werden naar het Nederlandse bezit in Pernambuco overgebracht. Zoals bekend, hield deze situatie niet lang stand; na het vertrek van gouverneur Johan Maurits ontstonden er in Nederlands Brazilië opstanden en de Portugezen verdubbelden hun pogingen het verloren gebied weer in handen te krijgen. Na 1645 richtte de Nederlandse slavenhandel zich meer en meer op de Caraïbische bezittingen van de Republiek, omdat Brazilië "versuymt" was.

— De tweede helft van de zeventiende eeuw

Deze verandering in de Nederlandse slavenvaart kwam op een gunstig ogenblik. Spaans Amerika was afgesneden van de Portugese slavenaanvoer, omdat Madrid na 1640 geen *asiento*-verdragen met kooplieden uit Lissabon afsloot (zie hiervoor). De Nederlanders deden goede zaken: via Curaçao werden jaarlijks duizenden slaven naar het Spaanse vasteland gesmokkeld. Bovendien nam de vraag naar slaven op de Franse en Engelse eilanden sterk toe. Bij de aanvang van de kolonisatie was op de Westindische plantageëilanden veel tabak verbouwd. De tabaksteelt op het vasteland van Noordamerika (Maryland en Virginia) bleek echter veel lucratiever te zijn dan op de eilanden en de veelal arme, blanke kolonisten op Jamaica, Barbados, Martinique en Guadeloupe waren een wisse hongerdood nabij. De Nederlanders brachten echter uitkomst met het suikerriet, dat zij uit Brazilië meenamen. Al spoedig greep "Koning Suiker" op de Engelse en Franse eilanden om zich heen en de Nederlanders stonden klaar om de benodigde zwarte werkkrachten te leveren. Aan dit laatste kwam gedurende het laatste kwart van de zeventiende eeuw een einde, toen de Engelsen en de Fransen zelf hun planters van slaven gingen voorzien. Het mercantilisme van de Acts of Navigation en van Colbert werkte de Nederlandse slavenhalers tegen. Wel vond de transitohandel met Spaans Amerika doorgang. Jaarlijks werden zo'n 3 tot 4.000 slaven via Curaçao doorgeleverd, hoewel ook daarbij de Engelsen een steeds belangrijker plaats innamen.

— De achttiende eeuw

Na de Spaanse successieoorlog, afgesloten met de vrede van Utrecht, waarbij het *asiento* in Engelse handen kwam, diende de Nederlandse slavenhandel zich weer te heroriënteren. Naast de Spaanse kolonisten die op Curaçao bleven kopen buiten de dure Engelsen om kreeg Suriname meer belangstelling. Terzelfder tijd wilden de Nederlandse beleggers, met de suikerrijkdommen van Barbados en Jamaica voor ogen, ook wel eens een gokje in Westindië wagen: tientallen miljoenen guldens werden naar Suriname gestuurd. Dit had tot gevolg dat de koopkracht van de planters daar aanzienlijk toenam en daarmee de vraag naar slaven. De Westindische Compagnie, die gedurende de gehele zeventiende eeuw de slavenhandel onder haar monopolie hield, moest in 1730/'34 het veld ruimen voor particuliere rederijen. Deze vervoerden in de periode 1763-1773 soms meer dan 10.000 slaven per jaar naar Suriname. Daar stond echter tegenover, dat in de tweede helft van de 18de eeuw de transitohandel via de eilanden sterk in omvang verminderde.

— Het einde

De nauwe relatie tussen de omvang van de Nederlandse slavenhandel en de grootte van de koopkrachtige vraag bij de planters in Suriname ontnam de Nederlandse koopvaardij de mogelijkheid zich op meer afnemers in te stellen. De Amsterdamse beurscrisis van 1773 maakte een abrupt einde aan de ongebreidelde investeringen in Suriname en daarmee ook aan de koopkrachtige vraag van de planters in dat gebied op de wereldslavenmarkt. De Nederlandse slavenhandel liep snel terug: in plaats van vele duizenden slaven werden er na 1773 nog slechts enkele honderden per jaar overgebracht. De vierde Engelse oorlog verergerde de situatie nog.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat de officiële afschaffing van de Nederlandse slavenhandel in 1814 niet op protesten stuitte. Ten onzent werden geen heftige discussies over het

voor en tegen van de afschaffing gevoerd; de feitelijke afschaffing van de Nederlandse slavenhandel had plaats gevonden ver vóór de officiële.

— *De slavenhandel in de praktijk*

De techniek van de Nederlandse slavenhandel is zeer goed gedocumenteerd: het archief van de grootste Nederlandse slavenrederij uit de achttiende eeuw, de Middelburgsche Commercie Compagnie (afgekort: M.C.C.), is geheel bewaard gebleven. Deze maatschappij vervoerde tussen 1730 en 1795 meer dan 30.000 slaven van Westafrika naar Suriname en de Antillen. De archiefstukken, geordend per uitreding, geven de mogelijkheid een slavenreis van de M.C.C. precies te reconstrueren.

Bij de uitrusting van een slavenschip kwam veel kijken: In de eerste plaats diende het schip van een bewapening te worden voorzien: bij de M.C.C. bedroeg het minimum aantal stukken 6, het maximum op 22/23. Vervolgens werd met zorg het "cargazoen" ingeladen, de ruillading, waarmee op de Afrikaanse kust slaven werden ingekocht. De gemiddelde waarde van zo'n lading bedroeg tussen de 25.000 en 50.000 gulden. Gemiddeld bestond de ruillading voor 57% uit textilia, voor 9% uit geweren, voor 14,5% uit buskruit en voor 10,25% uit dranken. De rest bestond uit "diversen", waaronder kralen en spiegels maar ook veel nuttige gebruiksvoorwerpen, zoals potten en pannen, lepels en vorken. De gage van de bemanning week niet veel af van de beloning, die de bemanning op andere koopvaardij schepen kreeg uitbetaald: van f 60,— per maand voor de kapitein tot f 8,— voor de scheepsjongen. Wel verdient vermelding, dat er op de gages van de officieren extra toeslagen werden uitbetaald voor elke slaaf, die veilig van Afrika naar Amerika werd vervoerd.

Over het verloop van een slavenreis kan het archief van de Middelburgsche Commercie Compagnie ons eveneens heel precies inlichten: alle logboeken en scheepspapieren zijn bewaard gebleven. De slavenreis kan in vijf gedeelten worden onderscheiden. Eerst voer het slavenschip vanuit de thuishaven naar de Afrikaanse Westkust en met name naar de bocht van Guinee of naar de kust van Angola. Vervolgens bleef het slavenschip geruime tijd voor de kust om slaven in te handelen. Daarna volgde de middenpassage van de Afrikaanse kust naar het Caraïbisch gebied met een der Nederlandse Antillen of Suriname als doel. Eenmaal in de West gearriveerd, bleef het slavenschip weer enige tijd stilliggen; de slaven werden dan verkocht en soms werd voor een deel van de opbrengst een hoeveelheid koloniale produkten gekocht, die weer aan boord moest worden geladen. Het vijfde, en laatste deel van de slavenreis bestond uit de thuisreis.

Ten aanzien van de verschillende onderdelen van zo'n reis kan met betrekking tot de uitreis naar Afrika nog aangetekend worden, dat deze bij de M.C.C.-schepen gemiddeld zes tot zeven weken bedroeg. Na aankomst ter kust werd op het schip alles voor de komst van de slaven in gereedheid gebracht: de scheepstimmerman legde de slaventoiletten en een slavenkombuis aan en er werd een extra slavendeck in het ruim aangebracht. Dan het langdurige "verzeilen" langs de kust; op veel dagen werd niet ingekocht, soms kwamen er op één dag juist veel (inheemse) makelaars met hun kano's slaven ten verkoop aanbieden. Langzaam vulde het slavenruim zich: gemiddeld verbleef het slavenschip 7½ maand aan de Afrikaanse kust. De inkooprijzen liepen sterk uiteen, al naar gelang de lichamelijke conditie werd voor een volwassen mannelijk slaaf 80 tot 200 gulden (aan waarde van de ruilgoederen) betaald. Vrouwen, jongens en meisjes waren minder waard. De gemiddelde levende lading van een M.C.C.-schip bedroeg 287 slaven. De gemiddelde duur van de oversteek (de middenpassage) bedroeg 62 dagen, terwijl onderweg 12,3% van

de slaven stierf. Het mortaliteitspercentage onder de leden van de bemanning was veel hoger. Daar moet ter verklaring echter aan worden toegevoegd, dat de bemanning de gehele reis meemaakte en zo veel langer aan boord was dan de slaven, die slechts één been van de driehoeksreis meemaakten.

— *De rentabiliteit van de slavenhandel*

Bij de verkoop van de slaven in Westindië werden soms prijzen van meer dan f 600,— per mannelijke slaaf genoteerd, aldus de negotieboeken van de M.C.C. Hieruit zou de indruk kunnen ontstaan, dat de slavenvaart een bij uitstek lucratieve tak van de toenmalige koopvaardij was. Uit de boekhoudkundige gegevens van de M.C.C. blijkt echter, dat geen van de 101 reizen, die deze rederij heeft ondernomen, buitensporige winsten heeft opgeleverd, terwijl op 42 reizen zelfs verlies werd geleden.

Ook bij de Engelse en Franse slavenhandel naar het Caraïbisch gebied blijkt maar weinig van enorme winsten. Integendeel, bij de Franse slavenhandel dienden de rederijen zelfs door de moederlandse of Westindische overheid te worden gesubsidieerd. De rentabiliteit van de Engelse slavenhandel was beter dan die van andere nationaliteiten, maar daarbij overheerst een concurrentievervalsend element. De Engelse consument betaalde een kwart meer voor z'n suiker dan de wereldmarktprijs rechtvaardigde en daarmee beschikten de Britse planters, ondanks ongunstige concurrentieverhoudingen met Frans Westindië, over aanzienlijk meer koopkracht dan de Franse en Nederlandse planters.

— *Stand van het onderzoek*

Met de geschiedschrijving van de slavenhandel is nog slechts kortelings een aanvang genomen. Een deel van de huidige belangstelling voor dit onderwerp valt te verklaren uit de emancipatiestrijd van de zwarte bevolking in de Verenigde Staten van Noordamerika. Als onderdeel van de campagne voor een eigen identiteit van de Noordamerikaanse neger kreeg de geschiedenis van de slavenhandel meer nadruk.

Het tegenwoordige onderzoek beweegt zich op vier terreinen. In de eerste plaats wordt nog voortdurend gespeurd naar het precieze aantal slaven, dat over de Atlantische Oceaan werd vervoerd. De schattingen daarover liepen uiteen van 8 tot 40 miljoen. In 1969 berekende Philip D. Curtin echter in zijn boek "The Atlantic Slave Trade; A Census" (Madison, 1969), dat het aantal overgebrachte negers rond de 10 miljoen heeft gelegen, waarbij hij een foutmarge aannam van 30%. Het detailonderzoek per land, dat op de publicatie van Curtin's boek volgde, heeft tot nu toe wel aanzienlijke verschuivingen te zien gegeven in de verdeling van de slavenexport per land en per tijdvak, maar het generale totaal van 10 miljoen kan vrijwel ongewijzigd gehandhaafd blijven. Ook zet het onderzoek naar de mortaliteit onder de slaven en de bemanning van de slavenschepen zich voort.

Als tweede onderzoeksterrein wordt de invloed van de slavenhandel op Afrika onderzocht. Anthropologen en historici werken daarbij hand in hand om na te gaan, hoe deze gedwongen emigratie van toch nog altijd 10 miljoen Afrikanen het zwarte werelddeel heeft veranderd. Tevens wordt onderzocht welke plaats het instituut van de autochtone slavernij in Afrika innam en waar de grote aantallen slaven vandaan kwamen, vóór deze aan de Europese handelaren op de kust werden verkocht.

Als derde onderzoeksobject wordt getracht de economische en sociale invloed te meten, die de slavenhandel op Westeuropa heeft uitgeoefend. Met name wordt daarbij aandacht besteed aan de bedrijfsuitkomsten van de rederijen, die zich met slavenhandel inlieten.

Waren voorts de indirecte effecten van deze handel in de gehele Westeuropese volkshuishouding voelbaar of waren deze regionaal of lokaal begrensd? Vooral voor het tijdperk van de afschaffing van de slavenhandel, de periode 1780-1830, is het antwoord op vragen over de economische draagwijdte van de slavenhandel van belang voor de discussie over de economische of humanitaire motieven voor deze abolitie.

Als vierde punt van het huidige onderzoek kan gewezen worden op de research naar de Oostafrikaanse slavenhandel. Deze handel was vrijwel geheel in handen van Mohammedanen en kent een veel vroeger beginpunt en een veel later eindpunt dan de Westafrikaanse slavenhandel. Naar zeer voorzichtige schattingen zou de omvang van de Oostafrikaanse slavenhandel in dezelfde orde van grootte kunnen liggen als het hiervoor omschreven Atlantische slavenvervoer.

Tot slot zij niet onvermeld gelaten, dat de geschiedenis van de slavenhandel ten nauwste samenhangt met die der slavernij. Ook ten aanzien van dat onderwerp is nieuw historisch onderzoek gaande en weer vormt research naar de positie van de negerslaaf in het Zuiden van de V.S. hierbij de grote stimulans. Ook ten aanzien van dat punt laat de stand van het onderzoek op dit moment uitkomen, dat er in de geschiedwetenschap nauwelijks een ander studieobject denkbaar is, waarover binnen zo'n korte tijdspanne zo'n tegenstrijdige historiografie is ontstaan.

— Literatuur:

Voor een overzicht van de geschiedschrijving over de slavenhandel raadplege men de bibliografie van Peter C. Hogg, *The African Slave Trade and its Suppression. A Classified and Annotated Bibliography of Books, Pamphlets and Periodical Articles*. Londen, 1973.

Een overzicht van de "number's game", het rekenwerk over het exacte aantal overgebrachte slaven: Philip D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade: A Census*. Madison, 1969. De laatste stand van het onderzoek op het gebied van de slavenhandel komt naar voren in de verzamelbundel: Pieter Emmer, Jean Mettas, Jean-Claude Nardin (eds.), *La Traite des Noirs par l'Atlantique: Nouvelles Approches*, verschenen als "numéro spécial" van de *Revue française d'histoire d'outre-mer*, LXII (1975).

De Nederlandse slavenhandel is voor het eerst grondig beschreven door W.S. Unger, Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel, *Economisch-Historisch Jaarboek*, deel XXVI (1956), p. 133-p. 174. Over de geschiedenis van de Middelburgsche Commerce Compagnie publiceerde Unger: Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel, II, *Economisch-Historisch Jaarboek*, deel XXVIII (1958/1960), p.3-p. 144. Een modernere en populairere versie van de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel met nadruk op de Afrikaanse aspecten: A. van Dantzig, *Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel*. Bussum, 1968. Een moderne berekening van het aantal slaven door Nederlandse schepen overgevoerd in: Johannes Postma, The Dimension of the Dutch Slave Trade from Western Africa, *Journal of African History*, XIII (1972) p. 237-p. 248. Een overzicht van de Nederlandse slavenhandel als bibliografie: Pieter C. Emmer, The History of the Dutch Slave Trade: A Bibliographical Survey, *Journal of Economic History*, XXXII (1972), p. 729-p. 738.

BIJLAGE A

OVERZICHT EINDBESTEMMINGEN ATLANTISCHE SLAVENHANDEL

(Uit: Philip D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade; A Census*. Madison, 1969)

TABLE 77

ESTIMATED SLAVE IMPORTS INTO THE AMERICAS, BY IMPORTING
REGION, 1451-1870 (000 OMITTED)

Region & country	1451- 1600	1601- 1700	1701- 1810	1811- 70	Total
<i>British North America</i>	—	—	348.0	51.0	399.0
<i>Spanish America</i>	75.0	292.5	578.6	606.0	1,552.1
<i>British Caribbean</i>	—	263.7	1,401.3	—	1,665.0
Jamaica	—	85.1	662.4	—	747.5
Barbados	—	134.5	252.5	—	387.0
Leeward Is.	—	44.1	301.9	—	346.0
St. Vincent, St. Lucia, Tobago, & Dominica	—	—	70.1	—	70.1
Trinidad	—	—	22.4	—	22.4
Grenada	—	—	67.0	—	67.0
Other BWI	—	—	25.0	—	25.0
<i>French Caribbean</i>	—	155.8	1,348.4	96.0	1,600.2
Saint Domingue	—	74.6	789.7	—	864.3
Martinique	—	66.5	258.3	41.0	365.8
Guadeloupe	—	12.7	237.1	41.0	290.8
Louisiana	—	—	28.3	—	28.3
French Guiana	—	2.0	35.0	14.0	51.0
<i>Dutch Caribbean</i>	—	40.0	460.0	—	500.0
<i>Danish Caribbean</i>	—	4.0	24.0	—	28.0
<i>Brazil</i>	50.0	560.0	1,891.4	1,145.4	3,646.8
<i>Old World</i>	149.9	25.1	—	—	175.0
Europe	48.8	1.2	—	—	50.0
São Thomé	76.1	23.9	—	—	100.0
Atlantic Is.	25.0	—	—	—	25.0
Total	274.9	1,341.1	6,051.7	1,898.4	9,566.1
Annual average	1.8	13.4	55.0	31.6	22.8
Mean annual rate of in- crease*	—	1.7%	1.8%	-0.1%	

* These figures represent the mean annual rates of increase from 1451-75 to 1601-25, from 1601-25 to 1701-20, and from 1701-20 to 1811-20.

Sources: Tables 33, 34, 65, and 67.

BIJLAGE B

GRAFISCH OVERZICHT SLAVENHANDEL 18de EEUW

(Uit: Philip D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade; A Census*. Madison, 1969)

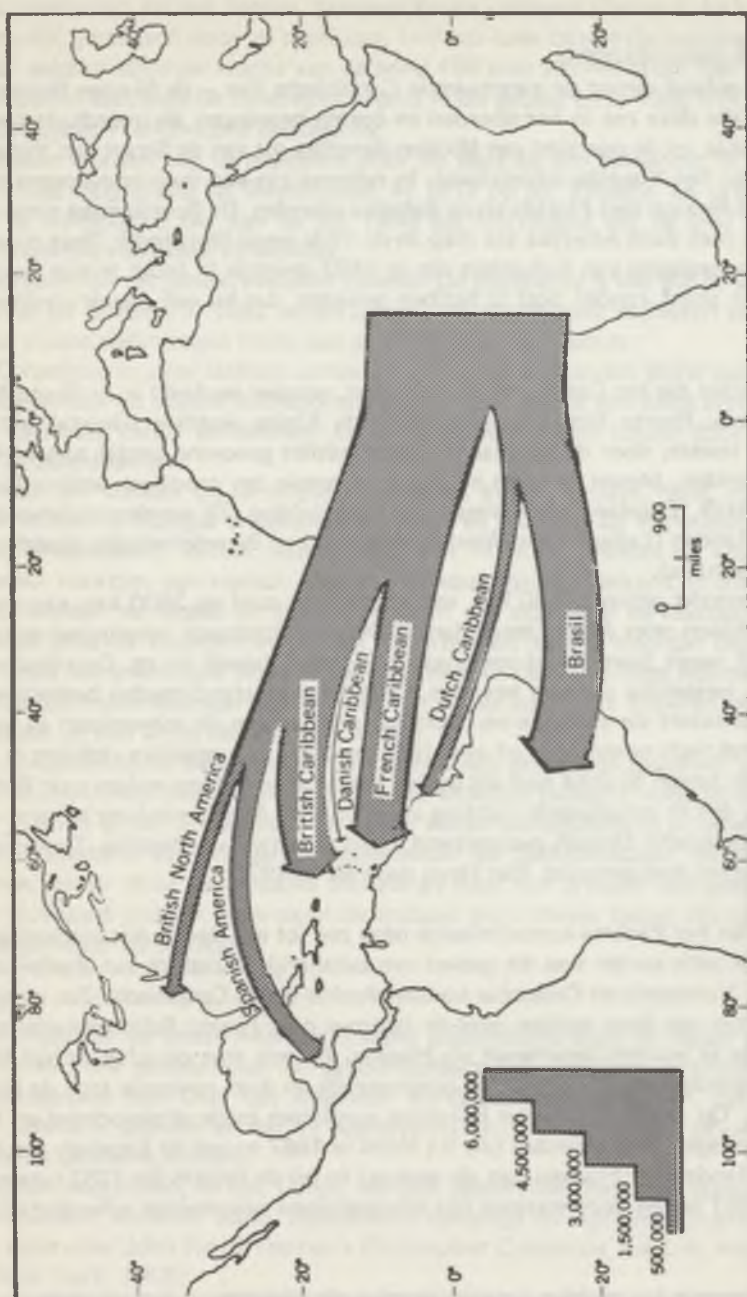

Fig. 14. Destinations of the Atlantic slave trade, 1701-1810. Fig. by UW Cartographic Lab. Data from Table 65.

prof.dr. C.Ch. Goslinga

INTRODUCTIE TOT DE GESCHIEDENIS VAN HET CARAIBISCH GEBIED

GEOGRAFISCHE OMSCHRIJVING

Het Caraïbisch gebied omvat de zogenaamde Caraïbische Zee — de Nieuwe Wereld-Zee — en de eilanden die deze zee in het noorden en oosten begrenzen, de noordkust van Venezuela en Columbia, en de oostkust van Midden-Amerika tot aan de Straat van Yucatán die Cuba scheidt van het Yucatán schiereiland. In ruimere zin kan men er eveneens toerekenen de Golf van Mexico met Florida en de Bahama eilanden. De Spanjaarden noemden dit gebied tesamen met Zuid-Amerika tot diep in de 18de eeuw West-Indië. Deze naam is gebaseerd op de vergissing van Columbus die in 1492 meende in Indië te zijn beland. De grote ontdekker stierf zonder ooit te hebben geweten, dat hij een nieuw continent had ontdekt.

De talloze eilanden die het Caraïbisch gebied bevat, worden verdeeld in de Grote Antillen (Cuba, Hispaniola, Puerto Rico en Jamaica) en de Kleine Antillen (Greater and Lesser Antilles). Deze laatste, door de Spanjaarden *islas inútiles* genoemd omdat ze geen kostbare mineralen hadden, bleven onbezet en vielen bijgevolg ten prooi aan andere Europese machten: Frankrijk, Engeland en de Verenigde Nederlanden. Zij worden onderverdeeld in Bovenwindse eilanden (Leeward and Windward Islands) en Benedenwindse eilanden (langs de kust van Venezuela).

Het is een uitgestrekt gebied, 1500 km. van noord naar zuid en 3600 km. van oost naar west, met kustlijnen wier lengte meer dan 20.000 km. bedraagt, waarin het gehele jaar door de passaat waait (van noord-oost naar zuid-west), terwijl de zg. Caraïbische Golfstroom zich in westelijke richting beweegt. Deze twee omstandigheden bepaalden in de dagen van de zeilvaart de strategie van oorlogsvloten en van de scheepvaart in het algemeen: het is praktisch onmogelijk of zeer tijdrovend om in oostelijke richting te zeilen. Terwijl navigatie tussen Brazilië naar dit gebied vlot verloopt (twee weken naar Barbados) is het wenselijk om in omgekeerde richting eerst naar de Afrikaanse kust te varen en dan nogmaals de Atlantische Oceaan overstekend koers te zetten op Brazilië. Twee maanden waren hier minstens mee gemoeid. Piet Heyn deed dit in 1627.

De voltooiing van het Panama-kanaal maakte deze zee tot een der drukst bevaren wateren ter wereld. Maar zelfs eerder was dit gebied een belangrijk kruispunt van allerlei scheepsroutes. Mexico, Venezuela en Colombia konden slechts via de Caraïbische Zee worden bereikt. De schatten van Peru werden over de Isthmus naar Puerto Bello gebracht om van daar naar Spanje te worden verscheept via Havana. Zo ook met de schatten van Mexico. Deze zilvervlootroutes en de uitgebreide commerciële en kust navigatie trok de beruchte boekaniers aan. Op deze zee werden Europese conflicten mede uitgevochten en hoewel slechts twee zeeslagen plaats vonden (die bij Nevis in 1667 tussen de Engelsen aan een zijde en de Nederlanders en Fransen aan de andere) en bij de Saintes (in 1782 tussen Engeland en Frankrijk) waren deze wateren het schouwtoneel van menige schermutseling om de hegemonie.

Van midden augustus tot midden oktober worden de eilanden en het omringende vasteland vaak geteisterd door orkanen, die met een gemiddelde snelheid van 250 km. per uur

deze streken teisteren. Schepen en zelfs hele vloten kunnen dan verloren gaan. Piet Heyn die in 1628 tot begin september loerde op de zilvervloot van Mexico stond reeds op het punt naar het moederland terug te zeilen, bevreesd als hij was voor dit orkaanseizoen, toen de zilvervloot op het laatste moment kwam opdagen. Cornelis Jol's vloot werd in 1640 deerlijk geteisterd door zo'n orkaan. 140 jaar later beweerde Admiraal Rodney, dat hij zwaar geschut door de kracht van de wind 100 voet van het affuit had zien gooien. In 1632 verdween een Spaanse zilvervloot ergens in dit gebied en in 1666 trof dit lot een Engelse vloot onder Francis Lord Willoughby.

Deze gevaren worden nog vermeerderd door de werking van vulkanen. In 1797 vond een heftige uitbarsting plaats op Guadeloupe, in 1812 op St. Vincent. De grootste van deze rampen is welbekend: die van de Mt. Pelée op Martinique die de stad St. Pierre met 40.000 inwoners volkomen verwoestte.

Aardbevingen zijn dit gebied evenmin vreemd. De bekendste is wel die de verdwijning van Port Royal op Jamaica in 1692 veroorzaakte. Dit piratennest verdween toen letterlijk in de zee en vrome zielen zagen hierin een gerechte straf des hemels.

Toen Columbus in deze streken arriveerde, waren alle eilanden dicht bebost: mahonie, ceder, ebbenhout en andere houtsoorten zijn sindsdien door een bijna systematische ontbossing nagenoeg totaal verdwenen. De Nederlanders dragen schuld door de ontbossing van de Curaçao eilanden.

De Spanjaarden vonden bij de ontdekking cacao, kokos, cassave, mais, zoete aardappel, tabak en andere in Europa onbekende vruchten en planten. Zij importeerden suikerriet, bananen, sinaasappels, koffie. Betrekkelijk arm in fauna, werden de eilanden door de Spanjaarden voorzien van koeien, paarden, schapen, geiten, varkens. In dit verband moet genoemd worden de *teredo* en *bankia* wormen die zich door de houten hulzen van de toenmalige schepen boorden en ze lek maakten als zeven. Voordat bepaalde soorten hout — zoals het *greenheart* hout — werden ontdekt die tegen deze wormen bestand bleken, werd als tegenmaatregel de kiel van het schip vaak met koperen platen beslagen, een kostbaar en niet altijd een afdoend middel.

Van de oorspronkelijke bewoners van het Caraïbisch gebied, de Indianen, zijn geen zuivere nakomelingen meer over. Toen Columbus de eilanden bezocht, vond hij daar twee groepen, de Cariben en de Arawakken. De eerste waren oorlogszuchtig en cannibalistisch van aard, de Arawakken daarentegen, vredelievender en zachtmoediger. Beide groepen zijn verdwenen, zowel door het Spaanse zwaard als door het systeem van gedwongen arbeid en door Europese ziekten, waartegen de Indiaan geen afweer bezat. Als arbeidskracht is hij vervangen door de Afrikaan.

COLUMBUS

Aan het begin van de geschreven Caraïbische geschiedenis staat de figuur van Christoffel Columbus van wie geboortjaar en geboorteplaats niet vaststaan, evenmin als de plaats waar hij begraven ligt. Over het algemeen wordt echter aangenomen, dat hij omstreeks 1450 in Genua is geboren en dat hij begraven ligt in Santo Domingo, alhoewel ook Havana en Sevilla genoemd worden.

De vroegste biografieën, in het Latijn, werden geschreven door drie stadgenoten van de grote ontdekker: Antonio Gallo, Bartolomeo Senarega en Agostino Giustiniano. Zij vormen de basis voor John Boyd Tatcher's *Christopher Columbus, his Life, his Work, his Remains* (New York, 1903).

Een zeer vroege biografie is van de hand van Columbus onwettige zoon Ferdinand. Hoewel oorspronkelijk in het Spaans geschreven beschikken wij slechts over een Italiaanse

vertaling van 1571 als oudste bron. Ferdinand's werk bestaat uit twee delen. Het eerste deel, vaag en van twijfelachtige waarde waarvan dus de authenticiteit niet vast staat, verhaalt het leven van de vader tot 1492. Veel belangrijker is het tweede gedeelte dat de jaren van 1492 tot aan Columbus' dood in 1506 tot onderwerp heeft. Hier geeft de zoon goede en waardevolle informatie, als is zijn zienswijze enigszins gekleurd door de grote bewondering voor de vader. Reeds vroeg werd het werk van Ferdinand in vele Europese talen vertaald.

De grootste Spaanse historicus van de 16de eeuw met betrekking tot Caraïbisch gebied was ongetwijfeld Bartolomé de las Casas. Zijn *Historia de las Indias*, eveneens in vele talen vertaald, werd een standaardwerk waarin wetenschappelijk onderzoek en verificatie de plaats innamen van klakkeloos opschrijven van wat ter ore kwam. Het werk steunt o.a. op Antonio de Herrera's veeldelige *Historia General de los Hechos de los Castellanos en las Islas y Tierra Firme del Mar Océano* (Algemene Geschiedenis van de Daden van de Castellanen op de eilanden en de vastelands kust van de Atlantische Oceaan) en geeft excerpten van Columbus' verloren geraakte journalen en andere geschriften. Las Casas's geschiedenis eindigt in 1521.

Misschien is van de moderne biografieën Irving's *Life and Voyages of Christopher Columbus* (New York, 1828-31) wel het meest bekend. Het is o.a. gebaseerd op Ferdinand Columbus' biografie en op de bekende *Colección de los Viajes y Descubrimientos que hicieron por Mar los Españoles* (Madrid, 1825) van Martín Fernández de Navarete en op de *Decadas* van Pedro Mártiro. Geschreven in een vlotte en meeslepende stijl heeft het de tendens Columbus' fouten te vergoelijken of te verzwijgen en de ontdekkingen enigszins romantisch te kleuren.

Meer dan een halve eeuw later publiceerde Harry Harrisse zijn *Christophe Colomb, son Origine, Sa Vie* (Paris, 1884). Deze studie was een grote schrede vooruit in onze kennis over de grote ontdekker. Nieuwe documenten waren gebruikt en het reeds aanwezige bronnenmateriaal kritisch onderzocht. Dit maakt het werk enigszins droog: het is meer een studie in historische critiek dan een biografie.

Enige jaren later verscheen José María Asencio's *Cristóbal Colón, su Vida, sus Viajes, sus Descubrimientos* (Barcelona, 1891). Dit werk werd in die tijd beschouwd als het laatste woord over Columbus. Een andere studie die twee jaar later in New York verscheen, Justin Winsor's *Christopher Columbus* was niet gebaseerd op onafhankelijk onderzocht bronnenmateriaal. Het geeft de lezer echter de resultaten van de moderne onderzoekingen in het leven van de grote ontdekker. Dit werk is bovendien rijk geïllustreerd.

In 1893 schreef Clements R. Markham eveneens een biografie, zijn korte *Life of Christopher Columbus*, een helder relaas gebaseerd op de toen beschikbare gegevens.

Henry Vignaud volgde Harrisse's traditie van historisch critiek met zijn *Histoire de la grande Entreprise de Christophe Colomb* (Paris, 1911), een waardevolle contributie tot onze kennis van Columbus' leven.

Twee zeer controversiële biografieën zijn gepubliceerd in de laatste tijd. Allereerst moet worden genoemd de uitvoerige biografie van de zeer bekende Spaanse auteur in ballingschap (tijdens het Franco regime) Salvador de Maderiaga getiteld *Cristóbal Colón*, in vele talen vertaald (Spaanse editie van 1940). Dit werk is een nieuwe benadering van het zogenaamde Columbus probleem (zie onder), een hernieuwde studie van oud en een nieuw onderzoek in nieuwe documenten en heeft als meer opvallende bijzonderheid de these dat Columbus een Jood was, een these die de auteur met allerlei bronnen en ander materiaal poogt te bewijzen, vaak op een overtuigende manier.

Samuel E. Morison, de bekende zeehistoricus, publiceerde in 1942 zijn *Admiral of the Ocean Sea. A Life of Christopher Columbus*. Morison heeft geen zelfstandig archiefonderzoek ondernomen maar compileerde de gegevens die zijn voorgangers in deze materie hebben verzameld. Doch Morison deed meer. Zijn contributie tot het Columbus onderzoek is daarom van grote waarde. Hij herzeilde de route van Columbus' reizen — voor zover wij daarover inlichtingen hebben — met schepen die min of meer een imitatie waren van die waarmee Columbus zijn tochten ondernam. Dag voor dag ging de Amerikaanse historicus aldus zorgvuldig na wat Columbus zelf had gedaan, hoe hij had gezeild, hoe hij zijn lengte positie giste.

De Maderiaga schrijft hierover: 'Professor Morison heeft een zeer interessant leven van Columbus geschreven van uit het gezichtspunt van de zeeman. Alles wat hij schrijft over zeilen en schepen is niet alleen nieuw maar waar. Maar dat betekent niet, dat hij problemen kan laten vallen als niet bestaand omdat hij die niet kan oplossen. Geschiedenis zou te gemakkelijk te schrijven zijn indien dat het geval was. Professor Morison komt met een betere oplossing dan ik betreffende de contradictie tussen Genuese en Spaanse gegevens, maar met betrekking tot Columbus zelf heeft hij geen stem in het debat.'

Dus blijven we toch nog met een groot deel van het zogenaamde Columbus probleem zitten: waar en wanneer is hij geboren (was hij een Italiaan of een Spanjaard) en waar is hij begraven? Vooralsnog is hier geen antwoord op te geven.

SPANJE'S MARE NOSTRUM

Voor lange tijd na de ontdekking bleef Spanje's bezit in de Nieuwe Wereld onaangetast door andere Europese mogendheden al sluit dit geen incidentele bezoeken van Franse *corsairs* en Engelse *privateers* uit. Reeds in 1523 werd echter in Spanje rekening gehouden met moeilijkheden in het Caraïbisch gebied. In dat jaar werden schepen van de eerste Spaanse zilvervloot, door Hernán Cortés uit Nieuw Spanje (Mexico) naar het moederland gezonden door de Fransen veroverd. Deze incidentele kaperij kreeg weldra een meer georganiseerd en systematisch karakter. Het Frans-Spaanse conflict dat duurde tot 1558 met enkele korte vredesjaren er tussen bracht de Franse *corsairs* in groter getal naar West-Indië. Frans I weigerde de beslissing van de paus te aanvaarden die de wereld had verdeeld tussen Spanje en Portugal (het latere verdrag van Tordesillas is een wijziging van de pauselijke beslissing). 'De zon schijnt op mij net zo goed als op anderen. Ik zou mij zeer gelukkig achten, indien de Heilige Vader mij de clausule in Adam's testament kon tonen die mij uitsluit van mijn deel, toen hij de wereld verdeelde.' Met die uitspraak kon Spanje Franse vijandelijkheden verwachten in het Caraïbische gebied en inderdaad bleven ze niet lang uit. In 1537 nam een Franse vloot onder Jean Ango negen Spaanse schepen tussen Florida en de Bahama's en stroopte verscheidene steden in Cuba, Honduras en andere streken in het Caraïbisch gebied. Meer Franse overvallen volgden. In 1543 één op Nieuw Cádiz (op het eiland Cubagua bij de Venezolaanse kust), centrum van een lucratieve parelvisserij. In 1552 stroopte François-le-Clerc (Houtebeen Le-Clerc) Yaguana (Port-au-Prince) en andere plaatsen op Hispaniola. Twee jaar later werd Santiago de Cuba geplunderd door Jacques de Sore en een jaar daarna volgde Havana. Kustscheepvaart werd door die aanvallen nagenoeg totaal ontwricht en tot aan de Vrede van Cateau-Cambresis in 1558 hadden de kustbewoners van de Caraïbische eilanden overval op overval van Franse *corsairs* te vrezen.

De genoemde vrede van 1558 schonk enige verademing. Beroemd is de mondelinge overeenkomst gesloten tussen Frankrijk en Spanje met het sluiten van deze vrede die wordt

samengevat met de zin: No Peace beyond the Line. Dit betekende, dat conflicten veroorzaakt of plaats hebbende ten zuiden van de kreeftskeerkring en de meridiaan westelijk van de Azoren — en hierbinnen viel het gehele Caraïbische gebied — geen gevolg zouden hebben voor de verhoudingen in Europa en de vrede aldaar niet zouden vermogen te breken. Deze lijnen: de genoemde meridiaan en de kreeftskeerkring waren de 'lijnen van vriendschap' en binnen dezelve kon een oorlogstoestand heersen, die er buiten echter geen reacties zou hebben.

Mocht deze vrede de Caraïbische eilanden van Spanje enige verademing hebben beloofd, deze was van zeer korte duur. Echter waren het nu geen Fransen die de Spanjaarden verontrustten, maar Engelse zeevaarders die zich langs de eilandelijke kusten lieten zien. Het begon vrij onschuldig met de bezoeken van John Hawkins die in 1562 probeerde zwarte slaven in Santo Domingo kwijt te raken voor suiker en huiden. Die eerste reis was zo profijtelijk, dat meer bezoeken volgden. De relaties ontvaardden echter spoedig toen Francis Drake op het Caraïbisch toneel verscheen en deze aartsvijand van Spanje ernstig hoofdbreken in Madrid bezorgde en zulk een diepe ontsteltenis in de West Indiën dat tot op heden moeders hun ondeugende kinderen met deze boeman bang maken 'die op de beeltenissen van Onze Lieve Vrouwe spoog.' Men bedenke daarbij, dat sinds 1558 Engeland werd geregeerd door Koningin Elizabeth en dat de 'Queen of the Sea' weldra in een onverzoenlijke strijd gewikkeld raakte met Philip II van Spanje. Drake was een man naar het hart van de koningin die hem zelfs tot ridder sloeg. Spaanse navigatie werd door hem volkomen ontwricht ofschoon hij Spanje meer schade dan Engeland voordelen bracht. Niettemin werd Spanje nu voorgoed in een defensieve houding gedwongen. Het Caraïbisch gebied werd dan ook, juist na de Vrede van Cateau-Cambresis die alles zo mooi geregeld scheen te hebben, een waar probleemkind voor Madrid. De verdediging van die *Mare Nostrum* werd een belangrijk punt van discussie in de Spaanse regeringsstad.

Reeds omstreeks 1540 had Spanje een welbewuste poging ondernomen om de kostbare zilvervloeten van Nieuw Spanje en Peru die haar via Havana jaarlijks bereikten te vrijwaren tegen de piraterij en overvallen van vreemde indringers. De oplossing leek te zijn een convoie systeem. Deze eerste pogingen werden nu systematisch georganiseerd met de benoeming van Pedro Menéndez de Aviles tot *adelantado* van Florida en later goeverneur van Cuba. Hij was een zeestrategus van de eerste orde, een genie die een uitnemende greep had op de problemen van het gebied aan zijn zorgen toevertrouwd en ze afdoende wenste op te lossen. Dus formuleerde hij in de loop van de zestiger jaren een plan voor Spanje om de situatie met de vreemde indringers de baas te blijven.

Dit plan was vijfdelig. Allereerst was een betere organisatie van de Spaanse vloeten nodig en door de oprichting van de *Carrera de Indias* (vloot van West-Indië) werd dit probleem door Menéndez vrij afdoend opgelost. Tot aan het bekende wapenfeit van Piet Heyn in de Baai van Matanzas in 1628 leden de zilvervloeten geen noemenswaardige schade.

Vervolgens liet Menéndez een kleine vloot van *armadillas* of gewapende kustvaarders bouwen. Deze schepen konden in ondiep water zeilen en de zo geteisterde kusten bijgevolg beter beschermen. Deze maatregel had weldra groot succes: de vreemde indringers werden voorzigtiger en stroperijen verminderden.

Vervolgens zette Menéndez zich aan het werk om een Franse nederzetting in de buurt van Saint Augustine in Florida te vernietigen. Dank zij zijn superbe strategie en de blunders begaan door de Franse commandant slaagde hij in die opzet vrij gemakkelijk. De Franse kolonisten — Hugenoten — werden alle vermoord, vrouwen en kinderen inclusief. Saint Augustine had grote strategische waarde. Het was de laatste post, voordat de zilvervloeten die

hier regelmatig passeerden en vaak water en hout innamen, de oversteek over de Oceaan waagden.

Menéndez' grootse visie met betrekking tot het Caraïbisch gebied bleek wel duidelijk uit zijn suggestie aan de koning om één van de Engelse eilanden in het Kanaal te bezetten en aldus de bewegingen van Engelse vloten en schepen te controleren. Hij realiseerde zich reeds van de aanvang dat zeeën eigenlijk niet gescheiden zijn, doch één geheel vormen. Een Spaanse bezetting van een Kanaaleiland zou bijgevolg de gevaren van Engelsie intrusie in het Caraïbisch gebied annuleren of sterk verminderen. De desolate toestand van Philips II's schatkist verhinderde de uitvoering van dit verstrekkende plan.

Zuiver defensief was Menéndez' plan voor een fortificatie van de belangrijkste Caraïbische plaatsen, vooral Havana en Cartagena. Tot dit doel werden ingenieurs overgezonden van welke Juan Bautista Antoneli — een Italiaan van geboorte doch in dienst van de Spaanse Kroon — een der eerste en meest begaafde was. Het oorspronkelijke ontwerp van het Morro Kasteel in Havana is van zijn hand. Maar hij bezocht eveneens Puerto Bello, Cartagena en Punta de Araya om advies te geven over het versterken van deze plaatsen.

Al deze plannen zouden — indien uitgevoerd volgens de suggesties van Menéndez — misschien vreemde infiltratie in het Caraïbisch gebied hebben gestopt of althans zeer gehinderd. Maar het feit, dat de Spaanse schatkist voortdurend leeg was, maakte sommige van deze plannen onuitvoerbaar. We noemden reeds de onmogelijkheid om een Kanaaleiland te bezetten. In het geval van de *armadillas* belette geldgebrek de reparatie en vervanging van deze schepen, zodat ofschoon het systeem succesvol opereerde, na enige tijd geen *armadillas* meer beschikbaar waren en bijgevolg de kusten van de eilanden en de Tierra Firme (Venezuela) weer open kwamen te liggen voor kaapvaart en smokkel. Van Menéndez' trotse plannen bleven slechts gehandhaafd het convooi systeem voor de zilvervloten en het stelsel van fortificatie. Dit is een duidelijke aanwijzing, dat Spanje een defensieve rol in het Caraïbisch gebied had geaccepteerd.

Daar Spanje de Kleine Antillen *islas inútiles* (onnutte eilanden) beschouwde, daar zij geen kostbare mineralen (goud of zilver) produceerden, legde zij daar geen garnizoenen noch bouwde zij daar vestingen. Bijgevolg werden al deze eilanden in de loop van de zeventiende eeuw door Fransen, Engelsen en Nederlanders bezet. De Engelsen veroverden bovendien in 1655 één van de Grote Antillen: Jamaica. Spanje werd bij verschillende vredes (in 1648, in 1670) gedwongen deze situatie officieel te erkennen.

DE SUIKER-REVOLUTIE

Over het algemeen wordt beweerd, dat de Nederlanders de stichters zijn van de suikerindustrie op de Franse en Britse eilanden (suikerriet was echter naar West-Indië gebracht door Columbus). Het is zeker, dat een Pieter Brouwer suikerriet invoerde in Barbados. Dit geschiedde in 1637. Niet vóór 1642 begon op dit eiland een meer systematische organisatie van deze industrie. Deze nam weldra een hoge vlucht door de beroepskennis van gevluchte planters uit Nieuw-Holland (Nederlands Brazilië), grote kapitaalinvesteringen en gedwongen arbeid (slavernij). Binnen twintig jaar veranderden de meeste eilandgemeenschappen in het Caraïbisch gebied in zulk een drastische zin, dat het gewettigd lijkt te spreken van een revolutie: de suiker-revolutie.

Met de introductie van het plantage-systeem vond een ingrijpende verandering plaats in de bevolkingsopbouw van de Caraïbische eilanden. De Indiaan was omstreeks 1650 reeds voor een groot gedeelte uitgeschakeld als een belangrijk element in de bevolking van de eilanden. Hier en daar overleefden nog kleine groepjes de ramp van hun ontdekking. Als arbeidskracht was hij onbekwaam en spoedig te gering in aantal. Las Casas had lang vóór

de systematische cultuur van suikerriet de invoer van de zwarte Afrikaan als arbeidskracht bepleit en reeds in de aanvang van de 16de eeuw werden zogenaamde *asiento*'s gesloten, contracten tussen de Spaanse regering en een koopman (of een groep van kooplieden), in die eeuw veelal van Portugese afkomst, voor de levering van een bepaalde hoeveelheid *Piezas de India* (stukken van Indië) zoals de zwarte slaaf in die contracten werd aangeduid, binnen een bepaalde termijn en tegen een vastgestelde prijs, terwijl verdere bijzonderheden zoals de verhouding mannelijke en vrouwelijke slaven (meestal vier, later drie mannen tegen één vrouw) in deze contracten in finesse werden geregeld. Doch toen suiker nog niet belangrijk was, maar tabak, huiden en katoen nog de voornaamste uitvoerproducten vormden, ontwikkelden de eilandmaatschappijen zich naar het Europese model in een gemeenschap bestaande uit drie klassen: een hogere, middel en lagere klasse van de bevolking. Daarbij waren de eerste twee samengesteld uit zelfstandige boeren, uit kooplieden en ambtenaren en bestond de lagere klasse uit de zogenaamde 'indentured servants' of contractarbeiders die na afloop van hun contract een stukje grond kregen en dan de stand vormden van keuterboertjes. Deze maatschappijen en maatschappijtjes waren practisch geheel blank; de Indiaan was aan het uitsterven en de Afrikaan vormde nog een uitzondering op de arbeidsmarkt.

Met de suiker-revolutie veranderde deze ontwikkeling volkomen. De suikercultuur vereiste geschoold, leidinggevend personeel, kapitaal-investering en een groot aantal ongeschoolde arbeiders. Vooral met de val van Nieuw-Holland werd aan de eerste twee voorwaarden voldaan, terwijl de Nederlandse West-Indië Compagnie en de Engelse Afrikaanse Compagnie de aanvoer van zwarte werkkrachten uit Afrika voor hun rekening namen. Er vond een afrikanisering van de eilanden plaats. Barbados dat in 1640 een paar honderd negers telde, had er in 1645 reeds 6.000 tegenover 40.000 blanken en in 1685 46.000 tegenover 12.000 blanken. Een zelfde proces vond plaats op Jamaica, nadat het Engels werd (in 1655). Terwijl in 1673 het aantal blanken nog tamelijk goed opwoog tegen dat der zwarten (7.700 blank versus 9.500 zwart), bleef het aantal blanken min of meer constant, doch steeg het aantal zwarte slaven tot 74.000 in 1715. Op de Franse eilanden vond een soortgelijke ontwikkeling plaats, alhoewel met uitzondering van Saint Domingue (het latere Haiti) het tempo enigszins langzamer verliep.

Wat zich op nagenoeg alle eilanden ontwikkelde was een maatschappij die bestond uit slechts twee klassen: de meesters (blank) en de slaven (zwart), een gepriviligeerde bovenlaag en een substratum zonder privileges. De gezonde ontwikkeling in de aanvang van de 17de eeuw tot een maatschappij met een balancerende middelklasse werd door de verandering van cultuur vrij abrupt onderbroken. De middelklasse en zelfs de blanke lagere bevolkingsgroep verdween nagenoeg geheel en werd vervangen door de zwarte slaaf.

Deze twee-klasse maatschappij had haar karakteristieke kwaliteiten: een planters elite die de winsten opstreek van de suiker cultuur en floreerde dank zij een haar beschermende wetgeving en de grote groep van zwarte slaven, aanvankelijk zonder enige bescherming en sociale wetgeving, overgeleverd aan de willekeur van de meester. Een wit-zwart maatschappij ontstond. De planters — met de rijke kooplieden en de hogere koloniale ambtenaren — vormden weldra een oligarchie die het eiland regeerde. Die groep leefde in weelde en overvloed, ondanks het feit dat vele planters hun bezit (met slaven) vaak hoog verhypotheekten hadden en een mislukte oogst bankroet ten gevolge had. Vele leden van deze elite hadden als uitsluitend doel om zo spoedig mogelijk rijk te worden en naar Engeland terug te keren. Absenteïsme werd een veel verbreide kwaal in de eilandelijke samenleving.

gen en een gevolg was gebrek aan competente personen om regeringsinstituten te bezetten. Het spreekt vanzelf, dat deze elite haar eigen belangen identificeerde met die van de eilanden en aldus een wetgeving opbouwde en handhaafde die de elite bevoordeelde.

Om in het gebrek aan blanken te voorzien werden allerlei maatregelen beraamd waarvan de zogenaamde *Deficiency Laws* wel de bekendste waren. Deze wetten eisten een bepaald verhouding tussen blanken en zwarten op de plantages. Zij hadden weinig effect. Een dergelijke maatschappij kan slechts bestaan door een rigoureuze discipline. De door de plantocratie gecontroleerde regeringslichamen promulgeerden wetten en bepalingen die het systeem moesten handhaven en zware straffen dicteerden tegen de ongehoorzame slaaf. Vooral mouterij werd zwaar gestraft, soms met verbranding. De plantage discipline was eveneens streng: de bullepees was een dagelijks instrument in de handhaving van het systeem.

Er is een opvallend verschil in slaaf-wetgeving tussen de Engelse eilanden en de Spaanse koloniën, terwijl de Nederlandse en Franse (de Code Noir) koloniale maatschappij ergens tussen de twee uitersten instonden. Voor de Spanjaarden, van ouds gewoon aan slavernij als één van de risico's die oorlog met zich meebracht, was slavernij niet verbonden met ras. Zij hadden reeds in de dertiende eeuw een wetgeving die zich in de loop der jaren steeds meer uitbreidde (de *Siete Partidas*) waarbij de slaaf (veelal de Moor) als mens werd erkend en beschermd. Slavernij beroofde de slaaf in dit systeem niet van zijn waarde als mens. De slaaf kon bv. huwen (in de R.C. Kerk), zijn kinderen werden gedoopt, bij verkoop konden man en vrouw niet gescheiden worden, enz. Vooral de R.C. Kerk trad hier op als verdedigster van deze rechten. De Engelsen daarentegen, niet door een lange traditie gewend maar plotseling geconfronteerd met wat men soms noemt de 'peculiar institution' (het instituut der slavernij) hadden geen ervaring en identificeerden slavernij met ras. Bovendien verloor de slaaf zijn menselijke rechten: hij werd op één lijn gesteld met roerend goed en vee. Zo kon hij bijgevolg niet trouwen, zijn doop en bekering tot het christendom liet de meester, de kerk (Anglicaanse) en de overheid koud, hij kon door zijn meester aanvankelijk zelfs worden gedood, zoals men straffeloos een hond doodt en al ontwikkelde zich in de loop van de zeventiende en achttiende eeuwen een soort van sociale wetgeving die de slaaf steeds meer in bescherming nam, zo blijft toch het feit bestaan dat zijn positie gedurende die tijd verre van benijdenswaard was. Een bekend Amerikaans historicus, Frank Tannenbaum, auteur van *Slave and Citizen* concludeert uit de bestudering van de beide uiteenlopende systemen, dat als een gevolg van het mildere Spaanse (en Portugese) systeem de rasverhoudingen in Latijns Amerika de scherpheid en conflicten missen die inherent zijn aan het Anglosaksisch systeem. Deze zogenaamde Tannenbaum these wordt door anderen, o.a. door H. Hoetink, ontkend.

Een enkel woord moet nog worden gezegd over organisaties van de plantocratie en rijke kooplieden van de eilanden in Engeland. De twee bekendste zijn de *Society of West Indian Planters and Merchants* en de *Society of West Indian Merchants*. De planters en kooplieden grepen alle middelen aan, zowel privé als publiek, commercieel als politiek, om hun zienswijze ter kennis te brengen van de regering en het parlement. Zij organiseerden aldus één van de meest compacte en effectieve parlementaire lobbies die Engeland ooit heeft gekend. Het ironische zij-effect van deze situatie ontging de regering: een kolonie die volgens de mercantilistische opvattingen een exploitatie object moet zijn van het moederland en ten voordele van dit moederland bestaat, dicteerde op deze wijze min of

meer de koloniale politiek die de regering in London moest volgen: beschermende rechten en een preferente positie voor Britse Caraïbische suiker, de handhaving van het plantage systeem en de slavernij.

Literatuur-introductie:

- Herring, Hubert, *A History of Latin America*, New York, vele herdrukken.
Burns, A.C., *The History of the British West Indies*, New York, 2 ed. 1965.
Crouse, N.M., *The French Struggle for the West Indies*, New York, 1943.
Curtin, Ph., *The Atlantic Slave Trade*, Madison Wisc. 1969.
Goslinga, C.Ch., *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast*, Assen, 1971.
Haring, C.H., *The Buccaneers in the West Indies in the 17th Century*, London, 1910.
Hoetink, H., *De gespleten Samenleving in het Caribisch Gebied*, Assen, 1963.
Lewis A., Williams E., *The Negro in the Caribbean*, New York, 1942.
Madariaga, S. de, *Columbus*, vele herdrukken.
Newton, A.P., *The European Nations in the West Indies*, London, 1933.
Parry, J.H., Sherlock, P.M., *A Short History of the West Indies*, New York, 1968.
Ragatz, L.J., *The Fall of the Planter Class in the British Caribbean*, Washington D.C., 1928.

I

In zijn boek *The Discovery of India* heeft de Indiase staatsman Nehru opgemerkt, dat zijn ontwikkelde landgenoten zich tijdens het Britse bestuur aan weinig zaken zozeer geërgerd hadden als aan de geschiedenissen van India die Engelse historici op hun naam hadden staan. Niet alleen beijverden die historici zich doorgaans de lof van het Britse bestuur te zingen, een geschiedenis van India waarin de Engelsman niet de centrale plaats innam was voor hen zelfs zo goed als ondenkbaar geweest. "Indeed", zegt Nehru met een sarcasme waarin geen Engelsman hem had kunnen verbeteren, "real history for them begins with the advent of the Englishman into India; all that went before is in some mystic kind of way a preparation for this divine consummation".¹

Deze Europacentrische benadering is tot voor kort ook bepalend geweest voor de Nederlandse geschiedschrijving over Indonesië na 1600. Het was J.C. van Leur, Indoloog en historicus, die als een der eersten op de beperktheid van die benadering heeft gewezen (o.a. in zijn in 1934 verschenen dissertatie *Eenige beschouwingen betreffende den ouden Aziatischen handel*). De Nederlander staat groot en helder op de voorgrond, zijn Indonesische tegenspeler blijft een schimmige figuur op de achtergrond van wie nauwelijks notitie wordt genomen, tenzij hij tegen het Nederlandse gezag "intrigeert". Het perspectief is vertekend. Het beeld van Indië blijft beperkt tot wat zichtbaar is "vanaf het scheepsdek, vanover de wal van de forteres en vanaf de hoge galerij van het logegebouw".² Wat zich aan de waarneming van de Nederlandse koopman of ambtenaar onttrekt, blijft onbesproken, is in wezen onbelangrijk.

Mede onder de invloed van het na de Tweede Wereldoorlog ingezette dekolonisatieproces is deze Europacentrische geschiedschrijving naar de historische rommelzolder verwezen. Gemeengoed is thans de opvatting, dat de geschiedenis van Z.O.-Azië, en dus ook die van Indonesië, "van binnenuit" moet worden geschreven. Niet langer mag die geschiedenis een verlengstuk zijn van de Europese.

Toch heeft deze heroriëntatie, althans voor zover het de negentiende eeuw betreft, tot nu toe weinig concrete resultaten opgeleverd. Het aantal publikaties dat op het predikaat "Indonesiëcentrisch" aanspraak kan maken, is nog steeds gering. Hoe moet men dat verklaren? Komt het omdat de staatkundige macht van de Indonesische vorsten in de negentiende eeuw was ineengeschrumpeld tot een schaduw van hetgeen zij twee eeuwen eerder was geweest? In de zeventiende eeuw was Mataram een volwaardig tegenstander van de V.O.C. Na de Java-oorlog, die in 1830 afloopt, is het echter definitief met de macht van de overgebleven Javaanse vorsten (van Yogya en Surakarta) gedaan. Het Europese overwicht wordt haast overweldigend, zij het dat het zich tot het begin van de twintigste eeuw bijna geheel op Java en een deel van Sumatra concentreert.

Ongetwijfeld maakt deze, wat Van Leur genoemd heeft, "atrophiëring van de Indonesische wereld" een Indonesiëcentrische kijk op de gebeurtenissen niet gemakkelijker. Zelf heeft hij zich in ieder geval nooit aan het historisch onderzoek van deze periode gewaagd.

Intussen behoeft een Indonesiëcentrische oriëntatie niet noodzakelijk aan te knopen bij een zelfstandige staatkundige macht in het gekoloniseerde gebied. John Smail heeft in een lezenswaard artikel dat in 1961 in de *Journal of Southeast Asian History* werd gepubliceerd, betoogd, dat in een geschiedenis van Indonesië in de negentiende eeuw de sociale en kulturele ontwikkeling van het Indonesische samenlevingsverband centraal dient te staan.³ De historicus zal er zich rekenschap van moeten geven, dat onder het etiket "Nederlands-Indië" een maatschappij schuil ging die haar eigen structuur en beschaving wist te bewaren en die slechts in politiek opzicht zwak kon worden genoemd, totdat ook wat dit laatste aspect betreft in het begin van deze eeuw een regeneratieproces inzet. Alleen op deze wijze is volgens Smail de continuïteit in de historiografie van Indonesië verzekerd en is het mogelijk het gehele koloniale tijdvak van 1600 tot 1950 in een Indonesiëcentrisch perspectief te plaatsen. In feite komt zijn standpunt er dus op neer dat de historicus die zich de negentiende eeuw tot onderwerp kiest, wil hij zijn taak goed vervullen, in de leer moet gaan bij de niet-westerse socioloog en cultureel-antropoloog.

In de opvatting van Smail zou de "new approach" in het historisch onderzoek van Z.O.-Azië een basis moeten vinden in lokaal en regionaal onderzoek. ("There is much to be said for starting our reconstruction of Indonesian history with regional studies").⁴ Het verguisde beeld moet als het ware van de grond af weer worden opgebouwd. Deze gedachte vinden we nader uitgewerkt door Robert van Niel, een ander Amerikaans historicus, in zijn in 1966 verschenen essay: "Nineteenth Century Java: An Analysis of Historical Sources and Method".⁵ Alleen wanneer de onderzoeker de kring qua territorium en tijdvak nauw trekt, mag hij hopen een wezenlijk nieuwe benadering van de geschiedenis van Java in de negentiende eeuw te kunnen presenteren. Een moeilijkheid is overigens, dat veel materiaal dat voor dergelijke regionale studies bij uitstek bruikbaar zou zijn (o.a. het archief van de Directie der Cultures) zich in Indonesië bevindt en door de slechte staat waarin het verkeert niet voor onderzoekers toegankelijk is.

In dit verband moet ook het werk van Indonesië's thans meest op de voorgrond tredende historicus, Sartono Kartodirdjo, worden vermeld. In 1966 promoveerde hij bij Wertheim te Amsterdam op een breed opgezette, sociologische studie van een boerenopstand in Bantam in West-Java aan het einde van de negentiende eeuw (*The peasants' revolt of Banten in 1888. Its conditions, course and sequel. A case study of social movements in Indonesia*). Het in de Nederlandse koloniale historiografie verwaarloosde thema van de vele agrarische protestbewegingen op Java kreeg een vervolg in een tweede, in 1973 verschenen, boek van dezelfde schrijver: *Protest Movements in Rural Java. A Study of Agrarian Unrest in the Nineteenth and early Twentieth Centuries*. Ook hier is de aanpak interdisciplinair. Zoals in de wetenschap der sociologie gebruikelijk, werkt Sartono met modellen, die aan de hand van het onderzoek van zich in een beperkt gebied afspelende "onlusten" of "relletjes", zoals het in de rapporten van de koloniale bestuursambtenaren heette, nader worden ingevuld.

De na-oorlogse kritiek op de Europacentrische geschiedschrijving was maar al te juist, voor zover aan dit Europa-centrisme de gedachte ten grondslag lag, dat de eigenlijke geschiedenis zich in het Westen afspeelde; dat daar de cultuur werd aangetroffen.⁶ Maar al te vaak was deze vorm van geschiedschrijving een dekmantel voor geboorneerd nationalisme en misplaatst Westers superioriteitsgevoel. Een staaltje uit velen van dit snorkende chauvinisme is de galmende volzin uit een Utrechtse dissertatie uit 1938: "Het is een na-

tionaal belang van hoge orde, dat de geschiedenis van de Bevestiging van het Nederlandsch Gezag in den Archipel sedert 1898 niet ongeschreven blijve tot tijd en wijle zij zóó verstorven is, dat zij elken bezielenden invloed op het leven der natie verloren heeft.”⁷

Toch is een vorm van geschiedschrijving die zich concentreert op het “bedrijf” der Nederlanders in Indonesië, mits dit maar met de nodige kritische zin en afstandelijkheid geschiedt, even legitiem als iedere vorm van Indonesiëcentrische geschiedschrijving. Dit wordt wel eens door de historici die de laatstbedoelde richting aanhangen uit het oog verloren. Voor de Nederland-centrische geschiedschrijving zoals die voor de Tweede Wereldoorlog de toon aangaf (met Van Leur als uitzondering) stellen zij nu een alleenrecht van het Indonesiëcentrisch onderzoek in de plaats. Daarbij verliezen zij niet alleen uit het oog dat iedere onderzoeker het recht behoort te hebben van de heersende mode af te wijken en dat iedere vraagstelling door persoonlijke voorkeuren wordt bepaald, maar zij miskennen evenzeer dat een Nederland-centrische benadering onder omstandigheden een nuttig en noodzakelijk tegenwicht kan zijn voor een te ver uitslaan van de slinger naar de andere kant.

Een bezwaar tegen de Indonesiëcentrische zienswijze is immers, dat zij vaak de neiging heeft het “eigen” karakter van de Indonesische samenleving te zeer te benadrukken. De veranderingen die deze samenleving onderging als gevolg van invloeden van buitenaf krijgen daardoor te weinig aandacht. Toch zijn die van buiten komende krachten die op de Indonesische samenleving inwerkten zeer belangrijk geweest. Dit geldt wel in het bijzonder voor de periode na 1830. Locher heeft er terecht op gewezen dat, hoezeer het Nederlandse koloniale bestuur streefde naar het in eigen sfeer en ontwikkeling laten van de Indonesische samenlevingsverbanden, de invloed van het Westen en van het Westerse bedrijfsleven gaandeweg in de meest afgelegen streken doordrong en het traditionele bestel ondergroef.⁸

Ook de Amerikaanse socioloog Benda heeft gewezen op het belang van een nadere analyse van het “moderne” kolonialisme.⁹ Vele, met dat laatste verschijnsel samenhangende, vraagstukken en paradoxen wachten nog op een bevredigende verklaring. Hoe stelde bijvoorbeeld het a-politieke, sterk ambtelijk geleide, koloniale bestuursapparaat zich op tegen de politieke krachten die vanuit het moederland invloed uitoefenden? Hoe kon het koloniaal bestuur tegelijk en een politiek van economische ontwikkeling nastreven en een politiek van “rust-en-orde” die de op die economische ontwikkeling logisch aansluitende sociale en staatkundige veranderingen trachtte tegen te gaan? Moest een politiek van economische ontwikkeling die en de belangen van het Westerse bedrijfsleven en de belangen van de Javaanse boerenstand poogde te bevorderen niet op de duur aan innerlijke tegenstrijdigheid bezwijken? Groef het moderne kolonialisme niet tenslotte zijn eigen graf doordat het een Indonesische intelligentsia hielp vormen waaraan het tegelijk adequate politieke invloed onthield?

II

Zo lijkt er dus nog wel degelijk een toekomst te zijn voor historisch onderzoek dat “Europacentrisch” is in die zin dat het zich richt op de factoren die de besluitvorming en het beleid in Nederlandse bestuurskringen op Java en in Nederland hebben bepaald. Een over-

vloed aan tot nu toe niet of nauwelijks bewerkt bronnenmateriaal is voor dergelijk onderzoek beschikbaar. Ik doel dan op het archief van het Ministerie van Koloniën over de tweede helft van de negentiende eeuw dat eerst na de Tweede Wereldoorlog openbaar werd (de overdracht van dit archief aan het Algemeen Rijksarchief had plaats in de jaren 1948 en 1952). Hoe belangrijk dit archief is heb ik trachten aan te tonen in mijn proefschrift over het kultuurstelsel en de Nederlandse koloniale politiek ten opzichte van Java in het midden van de negentiende eeuw (*Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860*. Universitaire Pers Leiden 1975).

Over het door gouverneur-generaal J. van den Bosch omstreeks 1830 op Java ingevoerde kultuurstelsel is in de loop der jaren ontzaglijk veel geschreven. Het kultuurstelsel is dan ook èn voor Java èn voor Nederland bijzonder belangrijk geweest. Het stelsel zou men kunnen omschrijven als die vorm van agrarisch-industriële exploitatie van Java, waarbij het Nederlandse bestuur (het "gouvernement") zijn gezag en invloed gebruikte om de Javaanse bevolking tegen een eenzijdig vastgesteld en laag plantloon tropische export-producten te doen verbouwen, zoals koffie, suikerriet, indigo, tabak, thee, peper en kaneel, welke producten vervolgens ten bate van de Nederlandse schatkist te gelde werden gemaakt op de veilingen van de Ned. Handelmaatschappij. In 1850 was volgens de gegevens waarover het Nederlandse gouvernement kon beschikken 46% van de totale inheemse bevolking in het onder Nederlands bestuur staande deel van Java voor het kultuurstelsel werkzaam, terwijl in de periode 1851-1860 de "Indische baten" 31% van het totaal van de Nederlandse staatsinkomsten beliepen. En die baten waren weer voor 90% aan het kultuurstelsel te danken (de resterende 10% werd verkregen uit de tinverkoop).

Op enkele uitzonderingen na was echter de omvangrijke literatuur over het kultuurstelsel geheel verouderd. Coolhaas kon dan ook in 1955 met enig recht schrijven, "dat het thans nog niet mogelijk is met doorslaggevende argumenten de betekenis van het kultuurstelsel uiteen te zetten".¹⁰ De in 1866 op last van de liberale Minister van Koloniën I.D. Fransen van de Putte uitgegeven *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*, die de Indisch bestuursambtenaar S. van Deventer uit het archief van het Ministerie van Koloniën had bijeengebracht vormden een eeuw lang het fundament van alle serieuze publikaties over het kultuurstelsel. De *Bijdragen* waren echter een strijdmiddel geweest in de politieke strijd tussen liberalen en conservatieven die aan de liquidatie van het stelsel omstreeks 1870 voorafging. Hun doel was het kultuurstelsel zoveel mogelijk in diskrediet te brengen. De selectie van de gepubliceerde documenten (die in hoofdzaak op de periode vóór 1845 betrekking had) en de daarop gegeven toelichting konden daarom moeilijk onbevangen of onpartijdig worden genoemd. Voor een gerijking en aanvulling van de in de literatuur gangbare voorstelling van het kultuurstelsel — door Reinsma in 1955 in zijn proefschrift laatstelijk samengevat¹¹ — was zelfstandig bronnenonderzoek in het departementaal archief een eerste vereiste.

Van het in het archief van het Ministerie van Koloniën aanwezige materiaal dat nieuw licht werpt op het kultuurstelsel en de wijze waarop het functioneerde dienen in het bijzonder te worden vermeld:

1. *kultuurverslagen*. In deze verslagen gaf de Directie der Cultures te Batavia, die in 1831 werd ingesteld, van jaar tot jaar een gedetailleerd overzicht van de resultaten van het stelsel en zijn werking, ter voorlichting van de Indische regering en de autoriteiten in het moederland.

2. *semi-officiële correspondentie*. In deze maandelijks briefwisseling tussen minister en gouverneur-generaal werden allerlei actuele zaken besproken, veelal van zodanig vertrouwelijke aard dat een behandeling via de ambtelijke bureau's ongewenst werd geacht (wel bleef de correspondentie bewaard in het Kabinet van de gouverneur-generaal ter informatie van zijn opvolgers, vandaar de naam "semi-officieel").

3. *staten van kultuurinrichtingen*. Deze vanaf 1844 opgemaakte jaarlijkse overzichten van de op Java bestaande landbouwondernemingen onder Westerse leiding maken het mogelijk de ontwikkeling van die Westerse kultuurondernemingen tot in de bijzonderheden na te gaan.

III

Uit dit "nieuwe" bronnenmateriaal blijkt in de eerste plaats, dat in de bestaande literatuur over het kultuurstelsel de grote betekenis van het bij de verschillende gouvernementskultures aan de Javaanse bevolking betaalde plantloon schromelijk is onderschat. Het kultuurstelsel had qua opzet en organisatie een conservatieve strekking. Van den Bosch had de bemoeienis van het Nederlandse bestuur met de grote massa der bevolking tot een minimum willen beperken. De leiding van de arbeid voor het kultuurstelsel zou moeten liggen bij de bevolkingshoofden — van regent tot desahoofd — terwijl de Nederlandse ambtenaren zich tot een algemeen toezicht dienden te beperken en overigens zoveel mogelijk op de achtergrond moesten blijven. Nu had Van den Bosch ook weinig andere keus, omdat het Nederlandse bestuursapparaat uiterst zwak was. Nog in 1860 was de surveillance van alle kultures over geheel Java in eerste instantie opgedragen aan 90 controleurs, die naast deze werkzaamheid nog vele andere ambtsbezigheden hadden.

In Van den Bosch's gedachtengang zou de beloning van de bevolking voor haar arbeid hebben moeten bestaan in de vrijstelling van landrente. Wanneer een desa 1/5 van haar rijstvelden beplante met suikerriet en indigo, zou ze worden vrijgesteld van de betaling van landrente die op papier 2/5 van de waarde van de rijstooft bedroeg. Mocht het verbouwde product bij taxatie meer waard blijken te zijn dan het bedrag dat aan landrente verschuldigd was, dan zou het surplus aan de bevolking worden uitgekeerd.

In de praktijk bleek dit systeem echter niet te werken. Het kultuurstelsel was immers niet primair een belasting op de grond, zoals de landrente, maar een belasting in arbeid: In 1850 bijvoorbeeld was blijkens de kultuurverslagen $\pm 20\%$ van de Javaanse bevolking in de residenties waar het kultuurstelsel was ingevoerd werkzaam ten behoeve van de suiker- en indigokultuur, terwijl niet meer dan 4% van de aan het bestuur bekende oppervlakte aan rijstvelden voor die kultures was afgezonderd (de gouvernementskoffiekultuur had op woeste gronden plaats; de andere — kleinere — kultures stonden evenmin de rijstbouw in de weg). Al spoedig moest Van den Bosch dan ook de gedachte, om de bevolking als het ware met gesloten beurzen te betalen door plantloon en landrente tegen elkaar weg te strepen, laten varen. Sinds 1836 was, met enkele plaatselijke uitzonderingen, de praktijk overal deze, dat de bij het kultuurstelsel ingedeelde bevolking een afzonderlijk plantloon ontving, waarvan de hoogte afhing van de kwaliteit en kwantiteit van het geleverde product (dus niet van de marktprijs!), terwijl daarnaast, zoals vóór 1830, landrente moest worden opgebracht. Colenbrander sloeg dan ook de plank wel erg mis, toen hij de heffing van landrente van de aan kultuurdienst onderworpen bevolking het "erger-

lijkt" van al noemde^{1 2}. Hij zag hierbij volstrekt over het hoofd, dat tegenover de heffing van die landrente de uitbetaling van plantlonen stond.

Uit de kultuurverslagen blijkt, dat de plantlonen bij de gouvernementskultures de som die aan landrente moest worden opgebracht belangrijk overtroffen. Zo bedroeg in een willekeurig jaar (1850) de aanslag in de landrente $\pm 8\frac{1}{2}$ miljoen gulden waartegenover een bedrag van 11 miljoen gulden stond dat aan plantloon bij de drie grote kultures — die van koffie, suiker en indigo — aan de bevolking was uitgekeerd (deze cijfers hebben betrekking op het gehele gouvernementsgebied van Java dus ook op streken waar het stelsel niet was ingevoerd). Ongetwijfeld bleef een belangrijk percentage van het plantloon aan de daarop rechthebbenden onthouden, bijvoorbeeld omdat vele bevolkingshoofden zichzelf onrechtmatig verrijkten, maar dat neemt niet weg dat de som die de bevolking ten goede kwam aanzienlijk moet zijn geweest.

De instroming van deze plantlonen in de Javaanse samenleving leidde tot een sterke uitbreiding van het geldverkeer in het binnenland, waardoor de gesloten desa-economie werd opengebroken. Het gevolg was dat een fundamentele tegenstelling ontstond tussen het conservatieve bestuursideaal van een statische, zichzelf gelijkblijvende, Javaanse samenleving en de wijze waarop het kultuurstelsel zich in de praktijk verder ontwikkelde. Daarbij kwam dat het bij enkele belangrijke kultures niet mogelijk bleek de leiding en organisatie van de arbeid bij de Javaanse hoofden of bestuursambtenaren te laten. Zo moest het gouvernement bij de suikerkultuur Westerse ondernemers inschakelen, met wie het z.g. suikercontracten sloot. Die suikercontracten hielden in, dat het bestuur voor het benodigde suikerriet zorgde door de bevolking te verplichten dit in de nabijheid van de suikeronderneming te verbouwen, terwijl de ondernemer een fabriek oprichtte (veelal met kapitaal van het gouvernement) en de verwerking van het suikerriet op zich nam. De aldus geproduceerde suiker bleef voor een deel ter vrije beschikking van de "suikercontractant". Het resterende deel moest tegen een onder de marktprijs liggende vergoeding aan het gouvernement worden afgestaan. Toen de suikerkultuur omstreeks 1850 werd uitgebreid, onder gelijktijdige intrekking of vermindering van de door de bevolking zeer gehate indigokultuur, bij welke kultuur geen "contractanten" waren ingeschakeld, werd de rol van de partikuliere ondernemer binnen het kultuurstelsel nog meer benadrukt. Invloedrijke conservatieve politici als J.C. Baud (Minister van Koloniën van 1840 tot 1848, van 1850 tot 1858 lid van de Tweede Kamer) moest deze ontwikkeling wel een doorn in het oog zijn. Baud zag in de partikuliere ondernemers de "ware vampyren" die de Javaanse bevolking uitzogen.

Een tweede belangrijke conclusie uit het bestudeerde materiaal is, dat de gewijzigde opvattingen in bestuurskringen van meer invloed zijn geweest op de liquidatie van het kultuurstelsel dan veelal is aangenomen. In de literatuur is het "verval" van het kultuurstelsel vaak toegeschreven aan een klasse van zelfbewuste partikuliere ondernemers die hun bedrijven tot bloei brachten zonder dat het gouvernement daarbij de helpende hand bood en die daardoor het stelsel op den duur overbodig maakten. Het kultuurstelsel zou als het ware in een onvermijdbaar en onomkeerbaar proces zijn eigen ondergang hebben bewerkstelligd.

Nog daargelaten dat het kultuurstelsel een vlag was die een al zeer bonte lading dekte, zodat men eigenlijk niet goed van *het* verval van *het* kultuurstelsel kan spreken, moet bij de

vorenstaande stelling op zijn minst een vraagteken worden geplaatst. Het landbouw-grootbedrijf onder Westerse leiding en met Westers kapitaal, voor zover gebaseerd op "vrije arbeid", had tussen 1860 en 1870 nog heel weinig te betekenen. De partikuliere ondernemers op Java in die jaren waren met weinig uitzonderingen bijna allen suikercontractant, dus werkzaam binnen het kultuurstelsel en zij wilden niet liever. Een suikercontract was de zekerste garantie om, als marktprijs en oogstresultaten meezaten, in korte tijd schatrijk te worden. Een illustratief voorbeeld is de suikercontractant Fransen van de Putte, de later zo bekende liberale Minister van Koloniën. Hij wordt in 1849 aangesteld als administrateur op de suikerfabriek Pandji in de "Oosthoek" van Java op f 350 per maand. Tien jaar later keert hij, inmiddels eigenaar van de fabriek geworden, naar Nederland terug met een kapitaal van meer dan een miljoen gulden — en dat waren dus Nederlandse guldens uit 1860!¹³

Fransen van de Putte was zonder protectie van hooggeplaatste regeringspersonen in het bezit van zijn suikercontract gekomen. Er gingen echter onder die suikercontractanten nogal eens familieleden van Ministers, gouverneurs-generaal of leden van de Raad van Indië schuil. De uitgifte van deze lucratieve contracten was aan de Indische regering voorbehouden, hetgeen gunstbetoon en nepotisme in de hand werkte. De klachten over die protectie werden in de Tweede Kamer na 1850, vooral in het liberale kamp, steeds luider. Een duidelijke tegenstelling ontstaat tussen de liberale partij in Nederland en de voornaamste groep van Europese ondernemers op Java: de suikercontractanten en hun geldschietters.

Intussen had ook de koloniaal-conservatieve partij, waaruit tot 1860 altijd de Minister van Koloniën werd gerecruteerd, afstand genomen tot het kultuurstelsel. Dit bleek reeds in de door oud-Minister Baud ontworpen Indische staatsregeling ("Regeringsreglement") van 1854. Daarin werd het kultuurstelsel alleen als een stelsel van overgang gehandhaafd. Voor het eerst werd duidelijk uitgesproken dat de gouvernementsskultures op de duur moesten plaatsmaken voor "vrijwillige overeenkomsten". Verketterd door de liberalen, die van overheidsdwang niet wilden weten en zwoeren bij de "vrije arbeid" (al bestond die voorlopig meer op papier dan in werkelijkheid), zouden na 1854 ook de conservatieven het stelsel niet langer onvoorwaardelijk in bescherming nemen omdat het in hun ogen een bedreiging was gaan vormen van het eigen karakter van de Javaanse samenleving.

Op initiatief van Baud (die overigens ook een zoon had die suikercontractant was) werd ongeveer tegelijkertijd besloten tot een groot regeringsonderzoek naar de werking van de gouvernementssuikerkultuur. Doel van dit onderzoek was de eventuele druk van deze cultuur op de bevolking te verlichten, opdat zij uiteindelijk vrijwillig suikerriet zou planten waar zij dat tot dan toe alleen onder dwang deed. Dit was echter niet het enige motief: Hangende het onderzoek, dat van 1853 tot 1860 zou duren en dat een schat aan nadien weinig gebruikte gegevens over land en volk van Java opleverde, werden geen nieuwe suikercontracten uitgegeven hoewel aan gegadigden geen gebrek was. Toen uiteindelijk in 1860 een nieuwe regeling voor de gouvernementssuikerkultuur tot stand kwam, werd onder liberale druk van het uitgeven van nieuwe suikercontracten afgezien. Zo kwam de verdere expansie van de voor de schatkist en partikuliere ondernemers winstgevendende gouvernementssuikerkultuur definitief tot staan. Nieuwe ondernemers waren nu wel gedwongen buiten het kultuurstelsel een bestaan op te bouwen. Een ongemakkelijke toestand ontstond waaraan eerst in 1870 een einde kwam toen bij de "Suikerwet" tot de geleidelijke liquidatie van de gouvernementssuikerkultuur werd besloten (de laatste gou-

vernementsaanplant had in 1890 plaats), terwijl bij de "Agrarische wet" — eveneens van 1870 — de voorwaarden werden bepaald waarop ondernemingen op woeste gronden konden worden opgericht.

IV

Het vorenstaande moge duidelijk hebben gemaakt dat ook — of liever juist — binnen een "beperkt" (Europacentrisch) kader, dank zij het overvloedig in Nederland aanwezige archiefmateriaal nog veel onderzoek kan worden verricht, dat mogelijk mede nut heeft voor studies die primair "Indonesiëcentrisch" zijn. Op het concrete geval toegespitst: Een benadering van het kultuurstelsel vanuit het perspectief van de Javaanse samenleving van die tijd zal bevredigender resultaten geven naarmate de politieke doeleinden en andere omstandigheden die het beleid en de besluitvorming aan de Nederlandse kant beïnvloedden beter bekend zijn.

Europacentrisch onderzoek zou men aldus kunnen zien als de eerste, noodzakelijke, stap voordat Indonesiëcentrisch onderzoek tot een bevredigende afronding kan worden gebracht. En waar een "geschiedenis van Nederlands Indië" voor de negentiende eeuw van enigszins grotere omvang nog steeds ontbreekt, lijkt het des te wenselijker dat die Europa-centrische studies worden aangemoedigd. Die aanmoediging komt overigens al van een misschien onverwachte maar daarom onverdachte zijde: Indonesische historici dringen de laatste tijd wel aan op een soort internationale arbeidsverdeling waarbij het Indonesiëcentrisch onderzoek vooral aan hun wordt overgelaten, terwijl de Nederlandse vakbroeders zich meer op de "Europese" aspecten van het koloniaal bestuur zouden moeten gaan richten. Deze werkafsprake gold ook bij het in mei 1976 gehouden (eerste) twee-jaarlijkse congres dat Nederlandse en Indonesische historici te Noordwijkerhout. Spelen hierbij uitsluitend doelmatigheidsoverwegingen een rol of kan het misschien ook zijn dat Indonesiëcentrisch onderzoek door Europese historici wel eens ongewild irritatie wekt, voor zover daarin de suggestie ligt opgesloten dat de Indonesische historici niet mans genoeg zouden zijn hun eigen geschiedenis te schrijven?

NOTEN:

1. Jawaharlal Nehru, *The Discovery of India*. London 1956, blz. 287, 93.
2. Zie "Indonesian Trade and Society" *Essays in Asian Social and Economic History*. Second edition. Den Haag 1967, blz. 261, waarin Van Leur's voornaamste publikaties zijn verzameld. Hijzelf kwam in 1942, op 34-jarige leeftijd, in de slag om de Java-zee om het leven.
3. J.R.W. Smail, *On the Possibility of an Autonomous History of Modern Southeast Asia*, a.w. Vol. 2, No. 2, blz. 72-102.
4. A.w., blz. 93.
5. Zie *Asian Studies* 1966, Vol. IV, No. 2, blz. 201-212. Van Niel heeft onder meer gepubliceerd over het kultuurstelsel in de negentiende eeuw.
6. Vgl. G.W. Locher, Inleidende beschouwingen over de ontmoeting van Oost en West in Indonesië, in: *Indonesië*. Tweemaandelijks tijdschrift gewijd aan het Indonesisch cultuurgebied. 2e jrg. 1948-1949. 's-Gravenhage, blz. 411-428 en 538-555.
7. J.W. Naarding, *Het conflict Snouck Hurgronje-Van Heutsz-Van Daalen*. Utrecht 1938, blz. 2.
8. A.w., blz. 543.
9. Harry J. Benda, *The Structure of Southeast Asian History: Some preliminary observations*, *Journal of Southeast Asian History*, Vol. 3 (1962), blz. 106-138.
10. W.Ph. Coolhaas, *Nederlands-Indië van 1830 tot 1887*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel X. Utrecht 1955, blz. 240.
11. Vgl. R. Reinsma, *Het verval van het kultuurstelsel*. 's-Gravenhage 1955. In zijn in 1959 in het

Tijdschrift voor Geschiedenis verschenen artikel over "De Kultuurprocenten in de praktijk en in de ogen der tijdgenoten" (blz. 57-83) heeft Reinsma overigens als een der eersten gewezen op het grote belang der kultuurverslagen.

12. H.T. Colenbrander, *Koloniale Geschiedenis*. III. 's-Gravenhage 1926, blz. 39. Ook G. Gonggrijp, *Schets ener economische geschiedenis van Indonesië*, 4e druk, Haarlem 1957, blz. 92, spreekt ten onrechte van "de dubbele last" van landrente en dwangkultuur.
13. Zie C. Fasseur, Van suikercontractant tot Kamerlid. Bouwstenen voor een biografie van Fransen van de Putte (de jaren 1849-1862) in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975, blz. 333-354.

Robert Ross

GEZIN EN KOLONIALE GESCHIEDENIS*

Zoals antropologen zich al lang realiseren is het gezin, welke vorm het in een bepaalde gemeenschap ook mag aannemen, de kern van het sociale leven. We hebben per slot van rekening allemaal ouders, de meesten van ons hebben broers en zusters en tenminste tijdens de eerste 10 of 20 jaar van ons leven zijn onze familieleden de belangrijkste, vaak de enige "significant others". Zelfs na het volwassen worden zal het nieuwe gezin dat we vormen waarschijnlijk centraal blijven staan in ons leven, terwijl in veel gemeenschappen in het heden en verleden andere familieleden buiten de gezinskern man, vrouw en kinderen economisch en sociaal gezien een buitengewoon belangrijke rol blijven spelen. Vanuit sociologisch oogpunt klinkt dit natuurlijk afgezaagd en alledaags, maar historici moeten niet voorbijgaan aan de fundamenteën van de gemeenschappen die ze bestuderen noch aan zoveel van wat mensen in het verleden ervaren hebben. Toch hebben ze dit lange tijd gedaan. Pas in de laatste 10 of 15 jaar is dit zeer belangrijke onderdeel van de geschiedenis van de mensheid binnen het gezichtsveld van de historische wetenschap gekomen. Er zijn vele redenen waarom men zich niet verdiept heeft in een van de voornaamste facetten van de menselijke gemeenschap. Ten eerste was er geen duidelijke bron of reeks van bronnen van waaruit men een onderzoek naar de geschiedenis van het gezin kon beginnen, hoewel historici toen ze eenmaal belangstelling kregen voor deze richting van hun vak, in feite ontdekten dat er velerlei manieren waren om aan informatie te komen over onderwerpen die schijnbaar buiten hun bereik lagen, tenminste waar het die gemeenschappen in het Europa van na de middeleeuwen betrof die konden lezen en schrijven. Ten tweede vraagt de geschiedenis van het gezin in sterke mate een statistische en theoretische benadering waar historici die grootgebracht waren met het geloof dat geschiedenis over bepaalde handelingen van afzonderlijke mannen en vrouwen ging moeite mee hadden. Ten derde schijnt er niet zo veel gebeurd te zijn met het gezin als instituut in Europa gedurende de periode waarin we waarnemingen kunnen doen. Hoewel afzonderlijke gezinnen zich steeds wijzigen omdat nieuwe generaties geboren worden, trouwen, het huis uitgaan en sterven heeft er geen opzienbarende verschuiving plaats gehad in de houding of de brede structuur van het gezin, niets dat evenzeer de aandacht van de historici getrokken heeft als de tachtigjarige oorlog of de ontwikkeling van het fabrieksstelsel bij het begin van de Industriële Revolutie. Dit is althans juist wanneer we de vrij recente ontwikkeling van diverse soorten voorbehoedsmiddelen en het wijdverbreide gebruik ervan buiten beschouwing laten. Zodoende moet er om in historiografische termen te spreken, eerst belangstelling gewekt zijn voor "l'histoire structurelle" en "serielle" alvorens historici zich intensief gingen bezighouden met de geschiedenis van het gezin.¹)

De gezinstelsels van Europeanen hebben zich desalniettemin aanzienlijk gewijzigd gedurende de laatste paar eeuwen als reactie op de grote veranderingen in het sociale en economische leven tijdens die periode, terwijl ze deze ten dele ook hebben veroorzaakt. (Men vraagt zich af of het toevallig is, dat het land dat het kapitalistische systeem van het westen het efficiëntst nagevolgd heeft, Japan, een land is waarin het familiestelsel

* Vertaald uit het Engels door mej. drs. S.C. Leenhouts. De oorspronkelijke titel luidde "The Home and Colonial History".

erg veel op dat van Westeuropa lijkt, tenminste met betrekking tot zulke klassieke indicatoren als het benoemen van neven en nichten?). Het Europese gezin heeft zich in het bijzonder moeten aanpassen aan twee zeer belangrijke veranderingen in de omstandigheden van de gemeenschappen waarvan het de bouwsteen vormt. De ene was het industrialisatieproces en de andere de kolonisatie van grote gebieden buiten Europa.

In dit artikel zal ik me niet bezighouden met het effect van de industrialisatie op het gezin, om de eenvoudige reden dat ik er zeer weinig over weet. In het voorbijgaan kan het echter de moeite waard zijn er op te wijzen dat historici over enkele jaren waarschijnlijk duidelijk onderscheid zullen maken tussen enerzijds een verstevigen van de familiebanden tijdens de beginfase van de industrialisatie, aangezien mannen en vrouwen gebruik maakten van die nog bestaande instituten uit het leven van voor de industrialisatie om deze vreemde nieuwe wereld zin te geven en er efficiënt in te functioneren, en anderzijds een verslapping in een latere fase in de 20^e eeuw met de ontwikkeling van de verburgelijking.

Dit artikel zal veeleer gaan over het effect van de kolonisatie op het Europese gezin en in het bijzonder over de ontwikkeling van het familiestelsel van diegenen die tenslotte Zuid-Afrikaners zouden worden. Hier heeft zich een zeer fundamentele verandering voltrokken. Hoewel een bepaald aantal families als groepen naar de Kaapkolonie emigreerden, met name gevluchte Hugonoten aan het eind van de zeventiende eeuw, kwam de grote meerderheid van diegenen die naar Zuid-Afrika trokken toch alleen. Het waren voornamelijk soldaten en zeelui van de V.O.C. die toevallig dienst deden in de nederzetting van de compagnie in Kaapstad en besloten in de kolonie, die in opkomst was, te blijven. Nu hadden degenen die dienst namen bij de V.O.C. haast per definitie het contact met hun verwanten in Europa verloren althans met een familiegroep die hen wat we nu "sociale zekerheid" zouden noemen konden bieden. Alleen diegenen die hun plaats in de gemeenschap waar ze oorspronkelijk toe hoorden verspeeld hadden namen in de regel dienst; de kans dat ze weer terug zouden keren was immers slechts één op drie. Het wekt geen verbazing dat de verschillende kamers van de Compagnie vaste overeenkomsten hadden met weeshuizen om hun mankracht te helpen aanvullen.

Degenen die zich tenslotte in Zuid-Afrika vestigden moesten een sociale wereld opbouwen onder omstandigheden die sterk afweken van die welke ze in West-Europa gekend hadden. In plaats van met de meest geurbaniseerde gemeenschap ter wereld in die tijd, of, toch op zijn minst met een dichtbevolkte boerengemeenschap, werden ze geconfronteerd met een in feite onbevolkt gebied dat nog nooit bebouwd was. Er was land maar er waren weinig arbeidskrachten, hoewel er spoedig slaven ingevoerd werden vanuit het oosten. De afstanden waren enorm en de verbindingen abominabel. Toch begonnen de burgers van de Kaapkolonie die niet langer in dienst waren bij de V.O.C., een enkele maal zelfs op aanmoediging van de compagniesfunctionarissen, met landbouw waarvan de hoofdproducten tarwe en wijn waren, en over de bergen, waar elk "product" dat niet naar de markt kon lopen uiteraard geen winst opleverde, met schapenteelt. De boerderijen waren groot, hoewel het nooit de plantages van de Nieuwe Wereld waren, en vooral in het binnenland, op de schapenvelden van de Karroo, lagen ze op grote afstand van elkaar, hoewel ze uiteraard veel dicht bij elkaar lagen op die plaatsen waar volop water te vinden was.

Om een nieuwe sociale wereld op te bouwen, die paste bij de ecologie van het soort leven dat ze leidden, moesten de kolonisten werken met het erfgoed dat ze uit Europa meege-

bracht hadden en dit omvormen. Wanneer men hun situatie van een zuiver functionalistisch standpunt zou bekijken, zou men misschien verwachten dat de groeiende Afrikaner gemeenschap zou gaan lijken op die van verschillende Afrikaanse volkeren wier landelijk bestaan veel overeenkomst vertoonde met dat van een groot deel van de kolonisten. Men zou op zijn minst erg gemakkelijk kunnen stellen dat de boeren in het binnenland meer gemeen hadden met, laten we zeggen, de Maasai dan met hun voorouders in noordwest Europa. Er is een hemelsbreed verschil tussen het hoeden van rundvee en schapen op een uitgestrekte kale Afrikaanse vlakte en het verbouwen van boekweit en rogge of het weven en bewerken van stoffen in de steden en dorpen van Nederland, Duitsland of Frankrijk. Toch konden de kolonisten op de Kaap niet tot een gezinspatroon vervallen dat sterk afweek van het Europese. Polygamie, bij voorbeeld, strookte niet met de ware Protestantse Leer. "Segmentary lineages" kunnen niet binnen een generatie of twee gevestigd worden, vooral omdat het sterk gehecht zijn aan de familiegroep binnen de zeer egocentrische structuur van het Europese gezinsleven geen traditie was. De Afrikaners konden niet zomaar blanke Maasai worden ook al hadden ze dat oostafrikaanse voorbeeld als model. Ze moesten veeleer de elementen uit hun eigen erfgoed halen om een sociaal systeem op te bouwen dat, tegen het eind van de 19^e eeuw tenminste, sterk afweek van het systeem dat overal elders ter wereld bestond.²) Aan de andere kant veranderde het gezinsleven van de blanken weer door de zuidafrikaanse industrialisatie tijdens deze eeuw, zodat het nu niet zo veel lijkt te verschillen van dat wat veel andere westerse landen tonen.

Natuurlijk werden niet alleen de kolonisten van Zuid-Afrika met dit probleem geconfronteerd. In al de zogenaamde "Kolonies met een blanke bevolking" Canada, Australië, Nieuw Zeeland, een groot deel van de Verenigde Staten, en misschien delen van Latijns Amerika, moest een dergelijke reconstructie van de sociale wereld tot stand komen. Ik concentreer me hier op blank Zuid-Afrika om twee redenen: ten eerste omdat het de enige belangrijke Nederlandse kolonie in deze categorie was en ten tweede omdat al mijn onderzoekingen hierop betrekking hebben. Ten gevolge van deze twee factoren zal ik me concentreren op de 18^e eeuw tijdens welke periode bovendien de sociale wereld van de Afrikaners, die maar kort zou duren, tot stand kwam.

In de eerste plaats ontwikkelden er zich in de Afrikaner gemeenschap demografische structuren die nogal afweken van die in het noordwest Europa van die tijd. Dit lag natuurlijk ten dele aan de omstandigheden. Het is niet verbazend dat de blanke bevolking van Zuid-Afrika zeer snel groeide tijdens de 18^e eeuw, zelfs wanneer we de immigratie buiten beschouwing laten. De blanken waren voornamelijk grootgrondbezitters en hadden dus geen last van de gevolgen van schaarste. Het was in principe een gezond land, men kende er geen malaria of andere tropische ziekten en zelfs ziektes die in Europa heersten, zoals pokken kwamen slechts zelden voor. Hoewel het door het ontbreken van gegevens niet mogelijk is de juiste getallen vast te stellen, is het niettemin duidelijk dat het sterftecijfer onder blanken laag was. De andere voornaamste component van de demografie van een volk, het geboortecijfer, heeft de mens grotendeels in eigen hand. Hier zien we duidelijk drie hoofdkenmerken van de Zuid-Afrikaanse situatie. Ten eerste: een zeer hoog aantal van de vrouwen die volwassen werden trouwde en kreeg kinderen. Dit is misschien niet verbazend aangezien verreweg het grootste deel van de immigranten mannen waren, tenminste na 1800, zodat er voortdurend een ongelijke verdeling was tussen de geslachten die varieerde van 180 tot 144 volwassen mannen op de 100 volwassen vrouwen in de loop van de eeuw. Ten tweede: beide geslachten trouwden meestal jong. De helft van de vrou-

wen was getrouwd tegen de tijd dat ze 19½ waren en de meesten trouwden op achttienjarige leeftijd. Bij een eerste huwelijk waren de mannen meestal ongeveer vijf jaar ouder dan hun vrouwen zodat de helft getrouwd was voor ze 24 waren.³⁾ Het belang van deze cijfers blijkt uit de stelling die het eerst naar voren gebracht is door J. Hajnal⁴⁾, dat, van het eind van de middeleeuwen tot het begin van deze eeuw, het huwelijkspatroon van noordwest Europa sterk verschilde van dat van de meeste gemeenschappen.

Veel meer vrouwen bleven hun hele leven ongetrouwd dan gebruikelijk was en degenen die wel trouwden deden dit, in het algemeen op latere leeftijd dan hun zusters elders. De demografische structuur van Europa, en in het bijzonder het aflopen van de demografische crises die daarvoor op gezette tijden alle volkeren van de wereld geteisterd hadden — tenminste alle volkeren waar we iets van weten — was misschien een gevolg van deze verandering in huwelijksgewoonten. Maar overzee, waar de mensen veel gemakkelijker een bestaan konden vinden, kon een gebruikelijker patroon zich weer handhaven. Ten derde: ten gevolge van deze verschuiving naar een jongere leeftijd waarop men trouwde en misschien ten gevolge van de betere gezondheid van de kolonisten waren de blanke Zuidafrikaanse gezinnen in het algemeen omvangrijk. Het is duidelijk, dat in een situatie waarin men nog geen voorbehoedsmiddelen gebruikt een vrouw meer kinderen zal krijgen naarmate ze jonger trouwt — of, laten we zeggen, een min of meer permanente relatie met een man aangaat — mits het huwelijk natuurlijk standhoudt tot het eind van de voortplantingscyclus. In het geval van Zuid-Afrika is het vrij moeilijk vast te stellen of een huwelijk al dan niet deze hele periode duurde aangezien zelfs de overlijdensdata van volwassen blanken in het algemeen niet beschikbaar zijn. Men kan echter zeggen dat de helft van de blanke vrouwen die trouwden tenminste zes kinderen had (het gemiddelde was 5,8). Als we de enige mogelijke controle op al dan niet overlijden toepassen en die vrouwen die of zelf hertrouwden of wier mannen hertrouwden buiten beschouwing laten, dan stijgt het gemiddelde aantal kinderen per getrouwde vrouw tot 6,1 en had de helft van de vrouwen minstens 7 kinderen. Hoewel een directe vergelijking met andere bevolkingen om technische redenen die verband houden met de kwaliteit van de registratie moeilijk is, lijken deze getallen aanzienlijk hoger te zijn dan die welke gevonden zijn voor gemeenschappen in Europa uit min of meer dezelfde tijd, hoewel niet hoger dan die welke gelden voor andere koloniale gemeenschappen, zoals Frans Canada of Massachusetts.

Hoewel zulke demografische gegevens noodzakelijk zijn om de ontwikkeling van het gezinsleven te kunnen begrijpen, geven ze er op zichzelf niet bijzonder veel informatie over. Wat betekende het voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid om op te groeien in een groot gezin in plaats van in een klein? Wat voor verstandhouding hadden mannen en vrouwen met hun moeders, hun vaders, hun kinderen, hun broers en zusters of met verdere familieleden? Het is moeilijk om met behulp van de beschikbare gegevens het antwoord op dit soort vragen te vinden, maar we kunnen het, hoop ik, voorzichtig proberen, hoewel ik moet benadrukken dat het onderzoek dat als basis hiervoor dient nog pas in het beginstadium is en de resultaten nog niet als definitief beschouwd kunnen worden. Desalniettemin kunnen we op twee, vrij essentiële, punten wat informatie verschaffen die in een bepaalde richting wijst zodat er meer tekening schijnt te komen in het patroon van de blanke Zuidafrikaanse gemeenschap. Ten eerste: wanneer verlieten mannen het ouderlijk huis en begonnen voor zichzelf? Het belang van deze vraag lijkt te zijn dat zij een duidelijke aanwijzing geeft omtrent de macht die ouders over hun kinderen hadden. Een situatie waarin zonen gewoonlijk het huis uit gingen zodra ze volwassen werden, lijkt er op te wijzen dat de familiebanden betrekkelijk zwak waren, of op zijn best, dat er eerder sprake

was van genegenheid dan van patriarchaal gezag. Men moet in aanmerking nemen, dat dit in het algemeen het geval geweest schijnt te zijn in een groot deel van noord en west Europa waar lang gehandhaafde gezinsbanden alleen veel voorkwamen in gebieden waar een groot gedeelte van de bevolking plattelanders gebleven was. Aan de andere kant lijkt een situatie waarin gezinnen pas uiteengingen na de dood van de vader er op te wijzen dat een man kon eisen dat zijn zoons voor hem werkten en hem trouw bleven nadat ze volwassen geworden en zelfs getrouwd waren.

Dit laatstgenoemde model benaderde de blanke Zuidafrikaanse gemeenschap in de 18^e eeuw het meest. Zoals in alle gemeenschappen, behalve de meest uniforme, was die overeenstemming geenszins absoluut. De verschillen in economische positie binnen de gemeenschap weerspiegelen zich in de gezinsstructuur. Desalniettemin is de overeenkomst, statistisch gezien, duidelijk. Als men de volkstellingslijst van 1749 analyseert — het schrijven over de vroege geschiedenis van de Kaapkolonie wordt veel gemakkelijker gemaakt door het bewaard blijven van tot nu toe nauwelijks gebruikte jaarlijkse volkstellingslijsten voor een groot deel van de 18e eeuw — kan men aantonen dat minder dan 10% (5 van de 51) van de vaders die volwassen zonen hadden er niet tenminste één thuis hadden vermoedelijk om te helpen bij het werk op de boerderij. Bovendien schijnen vaders in het algemeen hun leven lang de leiding van de boerderij in handen gehouden te hebben en zeer weinig inwonende zoons waren zelf wettelijk in het bezit van aanzienlijke stukken land of grote hoeveelheden vee. Zodoende schijnen vaders aanzienlijke macht over de economische positie van hun zoons uitgeoefend te hebben, tenminste tijdens de eerste jaren van hun volwassenheid. Ze schijnen eveneens — of misschien wel om deze reden — het tijdstip waarop hun zoons trouwden te hebben kunnen beïnvloeden. Dit is ten dele te verwachten aangezien het duidelijk zal zijn dat een man een vrouw gewoonlijk gemakkelijker over kon halen om met hem te trouwen als hij economisch onafhankelijk was en haar een eigen onderdak kon aanbieden zodat ze niet bij haar toekomstige schoonfamilie hoefde in te trekken. Dit gaat vooral op omdat de jonge vrouwen door de ongelijke verdeling tussen de geslachten in de sterke positie verkeerden dat ze konden kiezen uit een aantal huwelijkskandidaten. Het is desalniettemin zeker van betekenis en het maakt de stelling die hierboven uiteengezet is overtuigender dat 59% (44 van de 79) van de mannen die in 1749 tussen de 25 en de 29 waren en die niet langer bij hun vader woonden — bijna altijd omdat hij dood was — getrouwd waren, in tegenstelling tot slechts 18% (4 van de 22) van dezelfde leeftijdsgroepen die nog thuis woonden.

Met dit probleem hangen nog twee vragen samen die ons brengen bij de derde hoofdlijn van dit artikel: ten eerste: beïnvloeden de ouders de keuze van een huwelijkspartner van hun kinderen? Tot nu toe heb ik geen duidelijke aanwijzingen gevonden dat dit het geval was hoewel men in gedachten moet houden dat het gevaarlijk is te redeneren vanuit een dergelijk negatief bewijs. Ten tweede: welke structurele factoren hebben bijgedragen aan het tot stand komen van die keuze, of, in andere woorden, welke patronen kan men vinden onder de huwelijken van de Afrikaners uit de 18^e eeuw? Hier kunnen we een aantal dingen zeggen met een zekere, zij het geringe, mate van betrouwbaarheid. Het schijnt ten eerste zo geweest te zijn, dat de mensen trouwden binnen een vrij beperkt aantal families, zodat er regelmatig huwelijken voorkwamen tussen paren met bepaalde achternamen. Ter verduidelijking: een De Villiers is tijdens de 18^e eeuw niet eenmaal met een Van der Merwe getrouwd hoewel dit de twee grootste familiegroepen van de gemeenschap waren en ze in dezelfde streek woonden — zij het dan ook de grootste van het land. De De

Villiers trouwden gewoonlijk eerder met andere afstammelingen van Hugenoten — Jouberts, Hugos, Du Toits — terwijl de Van de Merwes meestal binnen een andere groep families trouwden — Smits, Burgers, Van Heerdens, Pienaars. Het ging niet altijd zo. Roelof van der Merwe trouwde met Anna Du Toit en al hun kinderen trouwden ook weer met afstammelingen van Hugenoten. Er schijnt echter een neiging bestaan te hebben tot het vormen van informele maar waarneembare endogame groepen.

Hiermee samen hangt een duidelijke tendens om te trouwen met familieleden. Om dit te verduidelijken zal ik een voorbeeld geven nl. dat van de familie Van der Merwe. Door dit te doen ben ik niet geheel onpartijdig want er waren zoveel Van der Merwes dat ze wel bijna met familieleden moesten trouwen maar desondanks stemmen de volgende gegevens toch op zijn minst tot nadenken. Van de 109 huwelijken aangegaan door kleinkinderen van Schalk Willem van der Merwe en Anna Prevot — het was een buitengewoon kinderrijke familie — was er een onwettig, nl. tussen een man en de dochter van zijn broer, waren er 48 tussen neven en nichten of kinderen van neven en nichten (18 tussen kleinkinderen van Schalk Willem) 6 tussen achterneven of -nichten, waren er 23 gevallen waarin men trouwde met iemand uit hetzelfde gezin als een broer of zuster, en was er in 44 gevallen geen duidelijk verband (men kan de getallen niet optellen aangezien sommige huwelijken in meer dan een categorie vallen). Als ik een andere familie gekozen had, zou het aantal huwelijken tussen neven en nichten ongetwijfeld lager geweest zijn, al was het alleen maar omdat andere mensen minder neven en nichten hadden, maar het zou desalniettemin zeer verbazend zijn als een grondiger onderzoek dan ik tot nu toe heb kunnen verrichten niet zou bevestigen dat er, statistisch gezien, een duidelijke voorkeur bestond voor het kiezen van tamelijk naaste familieleden als huwelijkspartner.

Het kan zijn dat dit niet meer betekent dan dat familieleden meestal vrij dicht bij elkaar woonden, zodat het bijna de enige mensen waren die een jonge man of vrouw kende. Ik geloof echter dat er een diepere betekenis achter zit. Men moet er ten eerste aan denken dat elk systeem van rassen stratificatie alleen kan ontstaan en gehandhaafd kan blijven door endogamie. Alleen op deze manier kan men er zeker van zijn dat de criteria op grond waarvan men mensen tot een bepaalde klasse rekent van de ene generatie op de andere gehandhaafd blijven. Alle *klassen* zijn in hoge mate endogaam, maar *klassen* op basis van ras moeten dit nog veel sterker zijn dan andere, aangezien de gemeenschap in dit geval het individu een bepaalde status toekent op grond van zijn genetische afkomst. Het lijkt niet toevallig dat de 18^e eeuwse blanke Zuidafrikanen zulke duidelijke huwelijks-patronen hadden in een tijd waarin ze het land een systeem oplegden van rassen-stratificatie waarvan ze de heersende klasse waren.

Het geval van de Afrikaners heeft misschien ook te maken met een onderwerp waar de moderne sociale wetenschappen sterk in geïnteresseerd zijn. Er is een redenering die stelt dat naarmate de gemeenschap "moderner wordt" de "oerbanden" (waarmee vaak verwantschap bedoeld wordt) minder belangrijk worden. Deze stelling is aangevallen door diegenen die het belang kunnen aantonen van verwantschap in vele sectoren van de "moderne" maatschappij. Maar wat moeten we concluderen uit bewijsmateriaal dat schijnt te suggereren dat, naarmate een gemeenschap minder modern wordt — en de Afrikaners van de 18^e eeuw waren, wat voor criteria men ook aanlegt, minder modern dan de Nederlanders van de zeventiende — de familiebanden verstevigd worden?

Noten:

1. Een goed overzicht van recent werk is te vinden in 3 recensies door Ch. Lasch in de *New York Review of Books* van november en december 1975 (Vol XXLL nos 18, 19, 20).
2. Het meeste bevredigende verslag is te vinden in G.A. Kooy. *Een eeuw Boerenleven in Zuidoost-Transvaal, een onderzoek ter verdere toetsing van een gezinssociologische hypothese* (Wageningen, 1965).
3. Voor uitbreiding van dit materiaal en voor een kritisch onderzoek van de bronnen waarop dit en het merendeel van de overige informatie die in dit artikel wordt aangeboden gebaseerd is, zie Robert Ross "The 'white' population of South Africa", *Population Studies*, XXLX, (June 1975).
4. J. Hajnal "The European Marriage Pattern in Perspective" in D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds) *Population in History*, (London, 1965).
5. Peter Laskett en R. Wall (eds). *Household and Family in Past Times* (Cambridge 1971), in het bijzonder Peter Laskett's "introduction". Voor een voorbeeld van een boerengemeenschap met een bepaald patroon van lang gehandhaafde gezinsbanden. Zie Lutz. C. Berkner, "The Stein family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth century Austrian example", *American Historical Review*, 77 (1972).

In 1942 merkte de Britse historicus Vincent Harlow in een bespreking van de literatuur over de slavernij in Zuid-Afrika op: "Tot nu toe hebben we ons tevreden moeten stellen met een paar bladzijden in de algemene handboeken over Zuid-Afrika en generalisaties als de geijkte bewering dat de Britse Anti-Slavernij beweging de voornaamste reden was voor de Grote Trek" ¹).

Sindsdien is er vrij veel werk — waarvan de resultaten niet altijd gepubliceerd zijn — verricht met betrekking tot dat onderwerp ²). De meeste problemen die actueel zijn in de discussie over de slavernij in Noord- en Zuid-Amerika zijn echter met betrekking tot Zuid-Afrika ³) nog niet aangeroerd, en de vergelijkende methode is pas éénmaal toegepast, kort geleden ⁴). Er zijn drie vragen aangaande de slavernij in Zuid-Afrika, die enigszins uitvoerig besproken zijn:

1. Waarom werden er slaven ingevoerd in Zuid-Afrika?
 2. Was de slavernij in Zuid-Afrika een streng of een mild systeem?
 3. Hoe reageerden de slavenhouders op de afschaffing van de slavernij?
- In de volgende bespreking zal het om dezelfde vragen gaan.

1. *Het invoeren van slaven.*

De nederzetting op Kaap de Goede Hoop werd in 1652 gesticht door de Nederlandse Oost Indische Compagnie (V.O.C.) als tussenstation voor de schepen, die er langs kwamen op hun weg naar Indië en terug. Het doel ervan was te zorgen voor zoet water, verse groenten en fruit en vers vlees voor de bemanningen op hun lange reizen en zodoende de hoge sterfte onder de zeelui en soldaten terug te brengen. De Compagnie legde grote tuinen aan begon handel te drijven met de Khoisan, de inheemse bevolking van de Westkaap ⁵), die kuddes rundvee en schapen hadden en stond toe dat Europese knechten zich, na het aflopen van hun contract, vestigden als graan- en wijnboeren, waarbij hen de status van "vrije burgers" verleend werd. Tijdens de 18^e en 19^e eeuw werd het merendeel van de vrije burgers vetweiders en trok naar andere streken, ver van de hoofdstad en enige haven van de kolonie. De Compagnie en de vrije burgers hadden als arbeidskrachten Europese knechten, Khoisan en slaven in dienst. In het begin waren de slaven in de meerderheid, tegen het midden van de 18^e eeuw waren de Khoisan even belangrijk geworden als personeel van de vrije burgers, vooral van de vetweiders ten oosten en noorden van Kaapstad ⁶). Door de Compagnie werden voornamelijk Europeanen gebruikt, maar enkelen werden aan de blanke boeren verhuurd als opzichters.

Ten tijde van de slavernij werd de "noodzaak" van de aanwezigheid van slaven in de Kaapkolonie verscheidene malen in twijfel getrokken; in 1776 vroegen de Directeuren van de Compagnie de Gouverneur en de Raad op de Kaap: "Off Europese boeren knechte en landbouwers onkostelijker zouden vallen dan slaven?" Zeven leden van de Raad ontkenden dit,

* Uit het Engels vertaald door mej. drs. S.C. Leenhouts. De oorspronkelijke titel luidde: "Slavery in South Africa: a Review".

slechts één antwoordde bevestigend en adviseerde de 600 slaven van de Compagnie te vervangen door Europeanen. In 1743 betreurde de Commissaris van de Compagnie Van Imhoff het in zijn memorandum over de Kaap ten eerste dat er ooit slaven waren ingevoerd in de Kaapkolonie, aangezien slavenarbeid de Europeanen voor alle soorten werk bedorven had⁷). In 1797 hield Van Rijnveld, een vooraanstaande ambtenaar in de kolonie, staande dat slavenarbeid en de onbeperkte mogelijkheden om gratis aan land te komen de voornaamste oorzaken waren van het lage economische peil van de kolonie. De Europeanen werkten niet omdat er geen economische noodzaak toe was⁸). In 1802 gaf Commissaris De Mist in zijn *Memorandum over de Kaap* als zijn mening te kennen dat slaven om 3 redenen niet noodzakelijk waren:

1. de vruchtbaarheid van de grond, die grote inspanning overbodig maakte;
2. het gunstige klimaat op de Kaap, dat Europese werkkrachten geen ongemak bezorgde;
3. de aanwezigheid van de inheemse bevolking als een klasse van "vrije" en goedkope arbeiders⁹)

Deze laatste reden werd ook gegeven door een Engels auteur uit 1819, die de Khoisan aan Britse immigranten in Zuid-Afrika aanbeval als een zeer intelligente, volgzame, goedkope en betrouwbare arbeidskracht¹⁰). In 1819 stelde een speciale Commissie uit het Britse Lagerhuis, die zich bezighield met de armenwetgeving aan ooggetuigen de vraag of blanken het werk konden doen dat slaven tot dan toe in Zuid-Afrika gedaan hadden. De Commissie was tevreden met het bewijsmateriaal en de 5000 Britse kolonisten van 1820 mochten geen slaven houden¹¹).

Waarom werden er nu eigenlijk slaven ingevoerd? Op deze vraag zijn verschillende antwoorden gegeven.

De Kock stelt in zijn "Account of the Life of the Slave at the Cape" botweg: "Als de plaatselijke Hottentotten op Kaap de Goede Hoop niet zo'n aangeboren en natuurlijke afkeer van elke vorm van werk getoond hadden, zou het niet nodig geweest zijn slaven in te voeren."¹²) Men kon hun afkeer van werk niet door middel van geweld overwinnen want de Directeuren van de Compagnie hadden streng verboden hen tot slaven te maken.

Een veel minder naïeve mening wordt naar voren gebracht door Blommaert in zijn artikel over het invoeren van de slavernij in Zuid-Afrika, dat gebaseerd is op geschriften uit die tijd: het Dagverhaal en de brieven, die de eerste Commandant Van Riebeeck ontving en verzond. Blommaert betreft niet alleen de Khoisan en de slaven in zijn beschouwing maar ook de Europese werklui als mogelijke arbeidskrachten en verklaart het invoeren van slaven door de andere twee groepen uit te schakelen. Volgens hem waren Europese arbeiders om twee redenen ongeschikt als belangrijkste bron van arbeid:

1. ze waren te duur; ze eisten loon, meer en beter voedsel en betere huisvesting dan slaven.
2. het waren onbetrouwbare en weinig produktieve werkers, ze waren lui en nonchalant en liepen gauw weg.

In de woorden van de eerste Commandant waren het "ruwe klanten", "ruziemakers", "dronkaards", "vuile snappers", "dobbelaars". De Khoisan werden, volgens Blommaert, niet geïntegreerd om de volgende redenen: ze waren even lui en onbetrouwbaar als de Europese werklui en bovendien ongeschikt voor het meeste werk dat gedaan moest worden. De Compagnie zou er geen voordeel bij gehad hebben als ze hen tot slaven gemaakt had. De herhaaldelijke verzoeken van Van Riebeeck aan de Directeuren van de Compagnie

om toestemming te geven hen tot slaven te maken werden afgewezen om zuiver economische redenen, niet vanwege morele of godsdienstige bezwaren. De Compagnie was bang voor de onrust, die een slavenjacht onder de plaatselijke bevolking teweeg zou brengen en voor oorlogen met naburige stammen. Slaven die uit het bezette of aangrenzende gebied gehaald waren zouden gauwer geneigd zijn weg te lopen en in opstand te komen samen met de niet tot slaaf gemaakte vrije bevolking. De kosten om hen tot slaven te maken zouden uiteindelijk hoger zijn dan de winst, die hun werk zou opleveren¹³). Het invoeren van slaven was tenslotte niet nieuw voor de Compagnie. Er waren slaven gebruikt op de bezittingen van de Compagnie in Oost-Indië vanaf het moment dat men daar met handel en kolonisatie begonnen was. Het invoeren van slaven was dus een voor de hand liggende oplossing voor het arbeidersprobleem op de Kaap.

Wanneer we de feiten in aanmerking nemen, dat Van Riebeeck verschillende malen gevraagd heeft de Khoisan tot slaven te mogen maken en dat de Khoisan 100 jaar na het stichten van de nederzetting even belangrijk waren als de slaven, gaan de argumenten dat ze te lui of te ongeschikt waren niet langer op. Rest nog de vraag, hoe hun tegenzin om voor de Europese indringers te werken overwonnen werd. Greenstein geeft in een recent artikel over de slavernij op de Kaap het volgende antwoord: de uitbreiding en kolonisatie van de Europeanen betekenden voor de Khoisan verlies van rundvee, schapen en land. Om in leven te blijven, moesten ze zichzelf als arbeiders aanbieden bij de blanke boeren die nu land en vee bezaten.

Daarom, zo stelt Greenstein, kon de Compagnie zich de moeite en kosten van slavenjachten en oorlogen besparen en wachten op het resultaat van de Europese kolonisatie, dat niet uit kon blijven¹⁴). Tegen het midden van de 18^e eeuw waren de Khoisan, in feite bereidwillige, goedkope arbeidskrachten die om economische redenen gedwongen werden te werken voor de blanken. Het valt echter te betwijfelen, of de Directeuren deze ontwikkeling voorzien hadden toen ze geen toestemming gaven de Khoisan tot slaven te maken en, als dit al het geval was, of ze dan gemotiveerd werden door deze overweging op lange termijn. De Compagnie was geïnteresseerd in onmiddellijke winst, niet in eeuwenlange ontwikkeling.

De Directeuren gaven in 1657 toestemming slaven in te voeren als vaste arbeidskrachten. In 1658 leverden twee Nederlandse slavenhandelaren 228 slaven op uit Popo aan de kust van Guinee en 174 slaven van een oorspronkelijk aantal van 250 uit Angola. 230 slaven bleven op de Kaap, de rest werd doorgestuurd naar Batavia, aangezien de Directeuren de onbelangrijke en niet-winstgevende nederzetting op de Kaap slechts een gering aantal gunden. De meeste slaven werden gebruikt door de Compagnie, de rest werd verkocht aan de vrije burgers voor prijzen van f. 50,— tot f. 100,—¹⁵). Later werden er slaven aangevoerd vanuit Azië: India, Bengalen, Arrankan, Bali, Timor, Celebes en Madagascar en in mindere mate van de oostkust van Afrika. Het aantal groeide gestadig; tijdens de 18^e eeuw waren er meer slaven dan Europeanen. In 1703 waren er ongeveer 1300 Europeanen en 900 slaven, in het midden van de eeuw waren er ongeveer 5500 Europeanen en 6000 slaven, in 1790 13.800 Europeanen en 14.200 slaven¹⁶). Ten tijde van de afschaffing, in 1834, telde de Kolonie ongeveer 150.000 inwoners: ca. 65.000 Europeanen, 39.000 slaven en verder Khoisan en vrije zwarten¹⁷).

2. *De mildheid van het systeem*

De slavernij op de Kaap wordt in het algemeen beschouwd als een mild en humaan systeem. Deze mening werd verkondigd door vroege reizigers en werd versterkt door enkele opmerkingen van de Britse Gouverneur in 1814, na het herzien van de slavenwetgeving in de kolonie. Wanneer hij de milde wetten prijst, levert hij echter tegelijkertijd kritiek op de uitvoering ervan op de Kaap¹⁸). Ondanks protesten van de zendelingen en enkele kolonisten aan het begin van de 19^e eeuw is dit tot nu toe de gangbare opvatting geweest¹⁹). Deze mening werd opnieuw naar voren gebracht door Isobel Edwards en De Kock in hun monografieën over de slavernij op de Kaap. Edwards — zij heeft onderzoek verricht naar de reacties van de slavenhouders op de hervormingswetten en de afschaffing, maar niet naar de werk- en levensomstandigheden van de slaven — baseert haar veronderstelling dat de slavernij in Zuid-Afrika een mild systeem was op het feit dat Zuid-Afrika geen plantagekolonie was zoals West-Indië. Ze beschrijft de slavernij op de Kaap als een systeem van huisslavernij waarbij de nauwe banden tussen de eigenaar en slaaf een sfeer van vertrouwen en liefde schiepen en waarbij "de slaaf veel won". De wrede behandeling van bepaalde eigenaren schrijft ze toe aan negrofobie, veroorzaakt door het "wraakzuchtige en wrede gedrag van Maleise slaven" en aan de botsingen tussen de steeds verder optrekkende Europeanen en de Bantoe stammen aan de Oostgrens²⁰). Haar mening wordt echter niet ondersteund door gedocumenteerd bewijsmateriaal en er wordt nergens verklaard hoe er negrofobie kan ontstaan in een sfeer van "huiselijke genegenheid" en "nauwe verbondenheid met het gezinsleven". Het gunstige beeld van de slavernij in Zuid-Afrika wordt beter uitgewerkt door Victor de Kock in zijn werk over de werk- en levensomstandigheden van de slaven onder het beheer van de Compagnie. Verwijzend naar reisverslagen, die hij jammer genoeg niet nader noemt, beschrijft hij de Zuid-Afrikaanse slaven als goed gevoed, gekleed en gehuisvest, vaak beter dan het Europese personeel van de Compagnie. De werk-omstandigheden waren, volgens hem, uitstekend. Hij beschrijft de verschillende taken van de huisslaven uitvoerig, wijst op de vrijheid van getrainde slaven die zelfstandig mochten werken en beschrijft de verschillende mogelijkheden tot vermaak, die ze hadden. Slaven, die op het land werkten, worden slechts even genoemd en worden beklagd, omdat ze de talrijke genoegens van de slaven in de steden moesten missen. Lijfstraffen waren in die tijd gebruikelijk in alle beschaafde landen. De slavenhouders op de Kaap pasten deze correctiemethode slechts toe wanneer alle andere methodes gefaald hadden. "De kolonisten die in dit opzicht schuldig bevonden werden aan wreedheid waren bijna altijd mannen die gekleurd bloed in hun aderen hadden of op voet van gelijkheid omgegaan waren met de onbeschaafde kleurlingen". Deze bewering wordt niet gestaafd met enig bewijsmateriaal. Volgens De Kock was het wetstelsel gebaseerd op het principe van gelijkheid en werd het toepassen van de wet gekenmerkt door een strikte onpartijdigheid en was er geen onnodige strengheid ten opzichte van slaven of kleurlingen²¹). Noch de verklaringen van rechters uit die tijd die hij citeert, noch de voorbeelden die hij aanhaalt, wijzen evenwel in deze richting.

De Kock's bewering, dat er voor de slaven op de Kaap goed gezorgd werd met betrekking tot voedsel, kleding en huisvesting, gaat althans niet op voor de slaven van de Compagnie. Geyser brengt in zijn werk over het slavenverblijf — later het gerechtshof — van de Compagnie aantekeningen en beschrijvingen van reizigers naar voren, waaruit blijkt dat het slavenverblijf bijzonder smerig, vochtig en ongezond was, dat het er stonk en overvol was. De bewoners liepen grote kans besmet te worden door alle mogelijke epidemische ziekten.

Het verblijf was gebouwd als een gevangenis en vervulde deze functie ook vaak voor blanke veroordeelden²²). Dit feit alleen al spreekt de bewering van De Kock tegen dat slaven het vaak beter hadden dan Europese werklui. Er is weinig bekend over de levensomstandigheden van de slaven in het bezit van de vrije burgers. Dat deze niet zo goed geweest kunnen zijn als De Kock beweert, blijkt uit de gegevens die Cruse aanvoert in zijn studie over de opvoeding van kleurlingen onder het beheer van de Compagnie. Hij gaat uitvoerig in op het feit, dat de slaven op de Kaap zich niet door natuurlijke aanwas in stand konden houden en dat het bestaan van de slavernij op de Kaap afhankelijk was van een voortdurende en regelmatige aanvoer van nieuwe slaven. De wijdverbreide opvatting, dat dit kwam door veelvuldige vrijlating, wordt weerlegd door statistisch bewijsmateriaal. Dit feit wordt evenmin verklaard door de ongunstige man-vrouw verhouding onder de slaven. Cruse toont met behulp van het beschikbare bewijsmateriaal aan, dat blanke vrouwen gemiddeld vier maal zoveel kinderen hadden als vrouwelijke slaven. Tijdens de gehele 18^e eeuw waren er twee maal zoveel blanke kinderen als blanke vrouwen en slechts half zoveel kinderen van slaven als vrouwelijke slaven²³).

De meest onomwonden kritiek op De Kock's gunstige beeld van de slavernij op de Kaap wordt geleverd door Greenstein in een recent artikel. Met een discussie over de slavernij in Noord- en Zuid-Amerika en de resultaten van het vergelijkend onderzoek t.a.v. de slavernij als uitgangspunt stelt hij een meer gedetailleerde lijst van criteria voor op grond waarvan men uit kan maken of men een slavensysteem al dan niet mild kan noemen. De punten van vergelijking zijn:

- a. of het relatief gezien moeilijk of gemakkelijk was om vrijgelaten te worden.
- b. de lichamelijke behandeling van slaven.
- c. de positie van slaven t.o.v. strafrecht en straf.
- d. huwelijkspraktijken en familierechten.
- e. de positie van de vrijgelaten slaven in de gemeenschap.

Toegepast op Zuid-Afrika is de uitslag van deze test op alle punten negatief. Er wordt algemeen verondersteld, dat slaven gemakkelijk vrijgelaten werden op de Kaap. De eerste slaven die aangevoerd werden, werden niet beschouwd als slaven voor het leven, maar hadden wettelijk het recht om na 30 jaar trouwe dienst aan hun meester te worden vrijgelaten. Toen de tijd kwam, dat de eerste slaven vrijgelaten konden worden, werd de wet gewijzigd en kreeg de meester het recht zijn slaaf al dan niet vrij te laten. In 1703 en opnieuw in 1783 was vrijlating pas toegestaan, nadat een aanzienlijke som gelds betaald was en nadat twee personen gevonden waren, die garandeerden voor de slaaf te zullen zorgen, als hij zelf niet in staat was in zijn onderhoud te voorzien. In 1807 waren er 1234 vrijgelaten slaven en 30.000 slaven. Van mishandeling van slaven werd zelden melding gemaakt. Slaven hadden officieel het recht zich te beklagen over mishandeling. Maar als een slaaf niet kon bewijzen dat zijn beschuldigingen juist waren, werd hij streng gestraft wegens het ondermijnen van de reputatie van zijn meester. Het was voor een slaaf erg moeilijk om te bewijzen, dat zijn beschuldigingen juist waren, aangezien zwarten en Khoisan niet mochten getuigen in de rechtzaal. Wanneer een slavenhouder schuldig bevonden was, moest hij zijn slaaf verkopen. Dit was gewoonlijk de enige straf die hij kreeg. Het bestraffen op "de plaats" van slaven werd door de wet beperkt tot 39 zweepslagen. Overtredingen waarvan men vond, dat ze een strengere straf verdienden, moesten door de plaatselijke autoriteiten bestraft worden. Dit gebeurde zonder proces. De straffen voor weggelopen slaven waren: afranselen, brandmerken, het afsnijden van neuzen of oren en dwangarbeid aan de ketting. Stelen werd soms, het beledigen van de meester altijd gestraft met de dood. Om be-

kentenissen los te krijgen werd er gemarteld. Tijdens de 17^e eeuw werd deze methode ook toegepast op blanken maar tijdens de 18^e eeuw werden alleen slaven en zwarten gemarteld. Slaven mochten niet trouwen, maar konden samenwonen als hun meester het goed vond. Kinderen en paren die samenwoonden konden zonder enige wettelijke restrictie apart verkocht worden. Er zijn altijd meer mannelijke dan vrouwelijke slaven geweest op de Kaap, vaak was de verhouding 6:1. Voor verhoudingen van langere duur lagen de getallen nog ongunstiger, aangezien de mannelijke slaven concurrentie ondervonden van de Europese soldaten en zeelui in Kaapstad. Vrijgelaten slaven konden weer tot slaaf gemaakt worden als ze ook maar enige overtreding begingen, ze mochten geen land bezitten en de mogelijkheden van zwarten om met vrije blanken te trouwen waren beperkt. Vrijgelaten zwarte vrouwen mochten zich niet kleden zoals blanke vrouwen²⁴).

MacCrone merkt, in het historische gedeelte van zijn studie over de rassenverhoudingen in Zuid-Afrika, op dat de houding van blanken t.o.v. zwarten, of het nu vrijen of slaven betrof, vijandiger werd tijdens de slavernij-periode²⁵). In de beginperiode van de kolonie was de godsdienst het onderscheid makende kenmerk tussen "vrij" en "niet-vrij". Christenen waren het uitverkoren volk, dat het recht had te regeren over heidenen. Gedoopte slaven moesten vrijgelaten worden; later bleven ze slaaf, maar mochten ze niet verkocht worden. Huwelijken tussen gedoopten van allerlei huidskleur waren normaal en kinderen van slaven gingen samen met kinderen van vrije burgers naar school. In 1812 werd er een wet afgekondigd, waardoor het toegestaan werd gekerstende slaven te verkopen, aangezien het verbod alleen de kerstening tegengehouden had, niet de verkoop van slaven. Toen, toont MacCrone aan, was het criterium voor de maatschappelijk rangorde in de gemeenschap verschoven van godsdienst naar huidskleur.

3. *De Afschaffing van de Slavernij*

Kaap de Goede Hoop werd in 1795 veroverd door de Britten, teruggegeven aan de Nederlandse Bataafse Republiek van 1803 tot 1806 en bleef daarna een Britse kolonie. In 1808 werd de slavenhandel en in 1834 de slavernij afgeschaft in het Britse rijk. In Kaapstad werd een Admiraliteitshof opgericht om de illegale slavenhandel vanuit Oost-Afrika en Madagascar tegen te gaan. De slaven van gevangengenomen slavenhandelaars werden geconfisqueerd en voor 14 jaar "in de leer gedaan" bij de Kaapse burgers. Hun levensomstandigheden verschilden niet van die van de slaven. Om te voorkomen, dat ze altijd slaaf zouden blijven, werden er registratiekantoren opgericht waar alle slaven en 'leerlingen' geregistreerd moesten worden. Aan deze wet werd niet altijd de hand gehouden, de aantekeningen waren vaak onnauwkeurig en van 1827 tot 1830 ontbraken ze geheel.

In 1823 kondigde de regering op de Kaap een nieuwe slavenwetgeving af om verbetering te brengen in de werk- en levensomstandigheden van de slaven. De werktijden werden beperkt tot 10 uur 's winters en 12 uur 's zomers, uitgezonderd gedurende de ploeg- en de oogsttijd. Werken op zondag werd verboden, behalve als het ging om "die werkzaamheden die normaal gesproken gedaan moesten worden". "Goed en gezond voedsel" en "goede en voldoende kleding" werden voorgeschreven. De bestraffing op "de plaats" werd beperkt tot 25 stokslagen. Slaan met andere voorwerpen was niet toegestaan. Slaven mochten trouwen als hun meester schriftelijk toestemming gaf, kinderen konden, tot op negen- of tienjarige leeftijd, niet apart verkocht worden als de ouders getrouwd en gedoopt waren, mits "de zorg van de moeder als onontbeerlijk beschouwd werd", gedoopte slaven mochten getuigen in de rechtzaal, kinderen van 3 tot 10 mochten tenminste drie maal per week

naar school gaan, als er een school in de buurt was, die gratis bezocht kon worden, slaven mochten hun persoonlijke bezittingen van de hand doen en de beperkingen op de vrijlating werden opgeheven. Deze wetgeving werd goed ontvangen door de slavenhouders. In de praktijk veranderde er weinig aangezien er op de meeste regels uitzonderingen bestonden en het toepassen ervan afhing van de bereidwilligheid van de eigenaren. Er wordt tussen 1827 en 1830 b.v. slechts melding gemaakt van vier slavenhuwelijken²⁶). De wetgeving ter hervorming van de slavernij van de Britse regering, die in 1827 werd afgekondigd als Ordinance 19, werd ook al bevatte ze dezelfde regels, niet aangenomen door de Kaapse burgers, en moest hen onder dwang opgelegd worden, omdat de reikwijdte ervan groter was en de bepalingen omtrent de straffen voor het niet nakomen van de wet duidelijker waren, dan die van de slavenwet uit 1823. In de wet van 1827 werd bepaald dat niet alleen gedoopte slaven maar allen die konden begrijpen wat een eed was, werden toegelaten tot de rechtzaal, dat kinderen onder de 14 niet verkocht konden worden, dat slavenopzichters geen zweep of ander machtsymbool mochten dragen en dat er een Protector voor de slaven benoemd moest worden. In 1830 werd in een aanvullende Verordening opdracht gegeven tot het bijhouden van een strafboek waarin alle bestraffingen op "de plaats" genoteerd moesten worden en dat vier maal per jaar door de plaatselijke autoriteiten gecontroleerd diende te worden. De reacties van de slavenhouders op beide Britse verordeningen waren heftig. De Senaat van burgers trok zijn toestemming in, hield de uitvaardiging van de wet zo lang mogelijk tegen en onder vele slavenhouders op het platteland kwam het tot relletjes en plunderingen²⁷). Het argument van de burgers, zoals dat door de meeste historici weergegeven wordt, luidde dat hun systeem van slavernij heel anders was dan dat in West-Indië en dat de regels die voor deze kolonies opgesteld waren niet golden voor Zuid-Afrika. Zij gaven de voorkeur aan een geleidelijke afschaffing van de slavernij; de regering moest alle vrouwelijke slaven onder de 10 jaar kopen en in de leer doen bij vrije burgers. Op deze manier zouden er uiteindelijk geen slaven meer zijn. Wanneer we deze door historici beschreven reactie aan een ander onderzoek onderwerpen blijkt deze niet met het bronnenmateriaal in overeenstemming te zijn. De redenen, die door de Raad van Burghers gegeven werden voor het afwijzen van de verordeningen luiden als volgt: "De wet moet de eigenaar beschermen", "zware financiële beperkingen die nadelig voor de verkoper zouden zijn", "schending van het eigendomsrecht", "de wet zal leiden tot algemene insubordinatie met kwalijke gevolgen", "de benoeming van een Protector zal aanleiding geven tot onbenullige klachten van de kant van de slaven en zal daardoor de gehoorzaamheid aan hun meester doen afnemen"²⁸). Als resultaat van deze protesten werd de regel, dat er strafboeken bijgehouden moesten worden afgeschaft, aangezien veel slavenhouders niet konden lezen of schrijven. Wat betreft de geleidelijke afschaffing van de slavernij werd het programma nooit serieus genomen. Van 1828 tot 1832 bestond de Cape of Good Hope Philanthropic Society die van plan was vrouwelijke slavenkinderen tussen de 3 en 10 jaar te kopen van eigenaren die daarmee accoord gingen. Het plan mislukte, omdat de eigenaren er niet mee accoord gingen. Het geld, dat grotendeels van de regering en van donateurs overzee kwam, kon niet uitgegeven worden²⁹). Zelfs na de afschaffing van de slavernij werd de situatie er voor de zwarten niet beter op. Tijdens de vierjarige "leerperiode" die volgde op de afschaffing, waren de condities strenger dan in welke andere voormalige slavenkolonie van het Britse Rijk ook³⁰). Zelfs na afloop van de leerperiode werden de zwarten niet echt vrij. In 1842, vier jaar na het eind van de "leerperiode" werd de "Master and Servants Law" afgekondigd die zware straffen oplegde voor onachtzaamheid, werkweigering, plotseling verdwijnen, weglopen, ongehoorzaamheid en "landloperij"³¹). De slavernij op de Kaap werd officieel afgeschaft op 31 decem-

ber 1834. De compensatie voor de slavenhouders werd overeenkomstig de waarde van elke slaaf apart vastgesteld door speciale commissarissen. De som die berekend was, werd echter in Londen gehalveerd, aangezien het meeste geld dat hiervoor beschikbaar was, al was uitgegeven aan West-Indië. Bij dit verlies kwam bovendien nog dat slavenhouders het geld alleen in Londen konden ontvangen. Een reis naar Londen was voor de meesten van hen onmogelijk en velen verkochten hun vorderingen aan speculanten die het platteland afreisden en profiteerden van de gebrekkige kennis van de boeren.

Tussen 1836 en 1848 staken ongeveer 12.000 blanke kolonisten de grens van de kolonie over en stichtten onafhankelijke Boerenrepublieken. Het Staatsburgerschap was gereserveerd voor blanken en alleen staatsburgers konden land of onroerend goed bezitten³²). De Grondwet van de Zuidafrikaanse Republiek, op het grondgebied van de huidige Transvaal, die opgesteld werd in 1858, bevatte het artikel: "Het volk wil geen gelijkstelling van Gekleurden met Blanke Ingezetenen toestaan, noch in kerk noch in staat"³³). De emigranten gaven een manifest uit en noemden als redenen voor hun emigratie: "De verfoeilijke Ordinance 19, die zo vernederend voor ons is en de diverse wetten die daarna afgekondigd zijn, waardoor onze slaven bedorven en wijzelf geruïneerd zijn"³⁴). Bovendien: onvoldoende compensatie, de Ordinance 50 van 1828, die de Khoisan meer vrijheid gaf en de houding van de regering tegenover de Bantoestammen na de laatste grensoorlog³⁵). Tijdgenoten en latere schrijvers verwierpen in hun oordeel over de Grote Trek — zoals de emigratie later genoemd werd — deze door de emigranten zelfs gegeven redenen. Isobel Edwards wijst de afschaffing van de slavernij af als belangrijkste drijfveer tot de Trek en wijst daarentegen op het feit, dat 77% van de slaven in het westelijke deel van de Kaapkolonie woonde, maar dat slechts 2% van de emigranten daar vandaan kwam³⁶). In een boek over de Grote Trek aanvaardde Walker de afschaffing van de slavernij slechts als een van de oorzaken, even belangrijk als de begeerte naar een onbeperkte hoeveelheid land en een veilige positie ten aanzien van de bureaucratie aan de Kaap³⁷). Voor Walker betekenden goedkope arbeidskrachten trouwens niet alleen slaven, maar ook Khoisan en vrije zwarten.

In een studie over de historiografie van de Grote Trek heeft Van Jaarsveld de opvattingen over deze gebeurtenis in twee groepen verdeeld. In de eerste plaats noemt hij de opvattingen van zendelingen en filantropen uit die tijd, die dezelfde redenen gaven als later de hiervoor genoemde Walker. Ten tweede noemt Van Jaarsveld de meningen van de Zuidafrikaanse kolonisten uit die tijd — Nederlanders en Engelsen — die de Trek zagen als een frappant bewijs van het feit, dat de emigranten de wilskracht bezaten om weerstand te bieden aan het despotisme van de Kaapse regering³⁸). De meeste Zuidafrikaanse historici van de 19de eeuw zijn het met deze tweede opvatting eens en verheerlijken de Trek als een heldhaftige vrijheidsstrijd van de Afrikaander kolonisten tegen de Britse regering³⁹). Van Jaarsveld's historiografische overzicht laat duidelijk tot uiting komen, dat nog geen historicus op het paradoxale van deze 'vrijheidsstrijd' heeft gewezen door aandacht te schenken aan de positie van de autochtone bevolking van de nieuw gecreëerde boerenrepublieken.

Noten:

- 1 Vincent Harlow, "Foreword". In: Isobel E. Edwards, *Towards Emancipation; A study in South African Slavery*. Cardiff, 1942, pp. 5,6.

- 2 Monografiën: Edwards; Victor De Kock, *Those in Bondage; An Account of the Life of the Slave at the Cape in the Days of the Dutch East India Company*. Pretoria, 1963. Andere bijdragen na 1942: H.P. Cruse, *Die Opheffing van die Kleurlingsbevolking*. Stellenbosch, 1947, deel I (Aanvangsjaare 1652-1795); O. Geyser, *Die Ou Hooggeregsgebou*. Kaapstad, 1958; O. Geyser, "Die Ou Hooggeregsgebou in Kaapstad en sy vroegere Inwooners", *Historia*, VIII (1958), Johannesburg, pp. 83 - 88; W.J. De Kock, "Slaves and Slave Regulations at the Cape, 1806 - 1834", *Historia*, VIII (1958), Johannesburg, pp. 203 - 206; Lewis J. Greenstein, "Slave and Citizen; The South African Case", *Race; A Journal of Race and Group Relations*, XV (1973), Londen, pp. 25 - 46. Vóór 1942 zijn verschenen: A.F. Hattersley, "Cape of Good Hope Philanthropic Society, 1828 - 1832", *South African Quarterly*, June 1922; A.F. Hattersley, "Slavery", *Cambridge History of the British Empire*, VIII (South Africa); W.M. Macmillan, *The Cape Colour Question; A Historical Survey*. London, 1927; J.S. Marais, *The Cape Coloured People, 1652 - 1937*. Oxford, 1937; J.D. MacCrone, *Race Attitudes in South Africa; Historical, Experimental and Psychological Studies*. Oxford, 1937; W. Blommaert, "Het Invoeren van de Slavernij aan de Kaap", *Archives Year Books*, 1938/1, pp. 1-29.
- 3 Voor de discussie over de slavernij in de Amerika's: Laura Foner en E.D. Genovese (eds), *Slavery in the New World; A Reader in Comparative History*, Englewood Cliffs, 1969; A.F. Lane (ed), *The Debate over Slavery; Stanley Elkins and his Critics*, Urbana, 1971; E.D. Genovese, *The Slave Economies*. New York, 1973, 2 delen.
- 4 Greenstein
- 5 "Khoisan" is de wetenschappelijke naam voor de autochtone bevolking in de westelijke Kaap; in het spraakgebruik worden ze meestentijds als "Hottentotten" en "Bosjesmannen" aangeduid. Voor de terminologie en de culturele verschillen en overeenkomsten: Monica Wilson, "The Hunters and Herders", *Oxford History of South Africa*. Oxford, 1969, I pp. 40 - 79.
- 6 M.L. Hodgson, "The Hottentot in South Africa to 1828; A Problem in Labour and Administration", *Report of the South African Association for the Advancement of Science*, XXI (1924), pp. 594 - 621.
- 7 *The Reports of De Chavonnes and His Council and of Van Imhoff on the Cape*. Cape Town: The Van Riebeeck Society, 1918/1, pp. 5, 62.
- 8 Eric Walker, *The Great Trek*. London, 1934, pp. 68, 69.
- 9 *The Memorandum of Commissioner De Mist, 1802*. Cape Town; The Van Riebeeck Society, 1920/3, p. 110.
- 10 C.G. Curtis, *An Account of the Colony of the Cape of Good Hope with the View to the Information of Emigrants*. London, 1819 (published anonymously).
- 11 Edwards, p. 67
- 12 Victor De Kock, pp. 13, 14.
- 13 Blommaert, pp 2-5, 18, 19.
- 14 Greenstein, p. 29.
- 15 Blommaert, pp. 24, 25.
- 16 Victor De Kock, hoofdstuk I en tabel p. 237.
- 17 Walker, p. 16.
- 18 Edwards, p. 137.
- 19 Dr. John Philips, *Researches in South Africa Illustrating the Civil, Moral and Religious Conditions of the Native Tribes*. London, 1828; Thomas Pringle, "Letter from South Africa, Number I, Slavery", *The New Monthly Magazine and Literary Journal*, 1826, II (Original Papers), London 1826, pp. 481 - 488; *Anti Slavery Reporter*, III/54, (November, 1829), p. 139. Zie ook: Macmillan, pp. 71 - 82 (extracts from Dr. Philip's Notes).
- 20 Edwards, p. 111, p. 34, pp. 17-18.
- 21 Victor De Kock, pp. 40 - 47, 53 - 70 en 86 - 99, 157, 157 - 160 en 173 - 189.
- 22 Geyser in zijn beide sub (2) aangehaalde publicaties.
- 23 Cruse, p. 253 (tabel III) en p. 204 (tabel II).
- 24 Greenstein, pp. 27, 40, 36-39, 29 - 31, 30 - 31, 39 - 40.
- 25 MacCrone, deel I, pp. 78, 79.
- 26 Het voorgaande was grotendeels gebaseerd op: Edwards, pp. 115 en pp. 221 - 227 (waar uittreksel van de slavenwetten van 1813, 1823 en 1826/1827).
- 27 W.H. De Kock, pp. 206, 207.
- 28 Edwards, pp. 228 - 235 (Appendix II)
- 29 Hattersley.

- 30 Edwards, p. 179 noot 4 maakt een vergelijking tussen enkele wetsartikelen uit de wet voor "leerlingen" op Jamaica en in de Kaapkolonie
- 31 Macmillan, hoofdstukken XVI en XVII.
- 32 Zie: "Constitution of a Meeting of the Council of the People at Pietermaritzburg, Natal, 14 April 1841", in: G.W. Eybers, *Select Constitutional Documents Illustrating South African History, 1795 - 1910*. London, 1918, pp. 162, 163 alsmede "Constitution of the Orange Free State 10 April 1854", in: Eybers, p. 286.
- 33 "Grondwet van de Zuid-Afrikaanse Republiek, 1858", in: Eybers, p. 286.
- 34 "Memorial of the Emigrants at Port Natal to the Cape Governor", (zonder datum, maar waarschijnlijk geschreven in maart of april 1839), in: Eybers, p. 155.
- 35 "Manifesto of the Emigrant Farmers, 2 February 1837", in: Eybers, p. 143 - 145; "Letter of the 'Volksraad' in Pietermaritzburg to the Governor of the Cape, 21 February 1842", in: Eybers, pp. 167 - 174.
- 36 Edwards, p. 200
- 37 Walker, pp. 59 - 105.
- 38 F.A. Van Jaarsveld, "Die Tydgenootlyke Beoordeling van die Groot Trek, 1836 - 1842", *Medelings van die Universiteit van Suid-Afrika*. Pretoria, 1962.
- 39 F.A. Van Jaarsveld, "Die Beeld van die Groot Trek in die Suid Afrikaanse Geskiedskrywing, 1834 - 1899", *Medelings van die Universiteit van Suid-Afrika*. Pretoria, 1963.

Eind augustus is verschenen dr. P. van der Meulen, *Over Geschiedenis onderwijs*. Deze herdruk van een aantal artikelen van zijn hand over de didactiek van het geschiedenisonderwijs is mogelijk gemaakt door een bedrag dat vrienden en collega's hem bij zijn afscheid in maart dit jaar (zie *Kleio*, 17 (1976) nr. 3) hebben aangeboden.

Zij, die de bundel besteld en *betaald* hebben zijn reeds in het bezit van de uitgave. Willen degenen die de bundel wel bestelden, maar niet tegelijk het bedrag ad f 6,— voor leden en f 9,— voor niet VGN-leden voldeden, dit bedrag alsnog storten op postrekening 128701 t.n.v. Penningmeester der V.G.N. te 's Gravenhage. De bundel wordt U dan toegezonden.

Aangezien er een aantal exemplaren extra gedrukt zijn kunt U ook nu nog Uw bestelling plaatsen.

EEN AANTAL OPMERKINGEN OVER "HET RAPPORT OVER UITGANGSPUNTEN VOOR HET ONDERWIJS IN DE STAATSINRICHTING".

In KLEIO, 16^e jaargang, no. 10 blz. 511 - 523 heeft de C.M.L.G.S. "het rapport over uitgangspunten voor het onderwijs in de staatsinrichting" van de subcommissie staatsinrichting gepubliceerd. Naar aanleiding van dit rapport heeft het bestuur van de V.G.N. een commissie ingesteld met de opdracht een aantal vragen te formuleren teneinde een discussie over de in het rapport behandelde materie in de V.G.N.-afdelingen te bevorderen.

De V.G.N.-commissie heeft gemeend naast het opstellen van de vragen, die wellicht kunnen dienen als uitgangspunt voor de in de afdelingen te voeren discussies, een korte samenvatting te moeten geven van de belangrijkste punten uit het bovengenoemde rapport.

Samenvatting:

1. Doel van het rapport:
 - 1.1 Het bieden van een houvast aan de leraren geschiedenis en staatsinrichting, waar het de staatsinrichting betreft.
 - 1.2 Kritisch meedenken van de docenten met de subcommissie.
 - 1.3 Vaststelling van voorlopige uitgangspunten, die de subcommissie nodig heeft bij de nadere precisering en uitwerking, al of niet in samenwerking met de C.M.L.s. voor de overige mens en maatschappijvakken.
2. Programma's voor de verschillende schooltypen.
 - 2.1 Het door de subcommissie opgestelde kernprogramma geeft niet aan wat in het lager onderwijs eventueel gedaan zou kunnen worden. Wel doet de subcommissie op blz. 515 onder punt 1 een aantal suggesties.
 - 2.2 Ten aanzien van het L.B.O. zal binnen de C.M.L.G.S. een discussie volgen over de vraag of de kern en de vulling wellicht geheel of gedeeltelijk bruikbaar is.
 - 2.3. Ten aanzien van de afzonderlijke schoolsoorten van de mavo, havo en vwo-sector zal een nadere uitwerking en accentuering van het gebodene nodig zijn.
 - 2.4 Voor het gehele voortgezet onderwijs geldt dat een eerste afronding dient plaats te vinden in die leerjaren, waarin de leerlingen nog gezamenlijk geschiedenis en staatsinrichting volgen; verdere uitdieping voor hen die geschiedenis en staatsinrichting in hun eindexamenpakket opnemen. Het kernprogramma dient dus door iedere leerling waargemaakt te worden.
3. De staatsinrichting in de lerarenopleiding.
 - 3.1 Her- en Bijscholing voor die docenten geschiedenis en staatsinrichting, die bevoegd zijn verklaard zonder uitdrukkelijke opleiding in de staatsinrichting.
 - 3.2 Aandacht voor datgene wat thans gebeurt op dit gebied bij de universitaire, m.o.- en nieuwe leraren opleidingen.
 - 3.3 Maatregelen om dit aspect in de opleiding op lange termijn veilig te stellen.
4. Didactiek en methodiek o.a. het probleem of en zo ja in hoeverre het onderwijs in de geschiedenis en in de staatsinrichting geïntegreerd kunnen worden (Kleio, 16^e jaargang, 10 blz. 516 en 517).
5. Het object van de staatsinrichting formuleert de subcommissie kort als volgt: het object van de staatsinrichting is het juridisch-politieke aspect van de Nederlandse samenleving.
6. Doelstellingen van het staatsinrichtingsonderwijs.
(Specifieke) doelstelling is: "jonge staatsburgers bekend en vertrouwd te maken met de staatsrechtelijke structuren waarin de Nederlandse samenleving is gevat en met hun fundamentele rechten en plichten, met de vorm waarin deze zijn vervat, de manier waarop deze rechten kunnen worden gehandhaafd en — zo nodig — kunnen worden afgedwongen en waarop de overheid naleving van de plichten kan afdwingen, zodat zij het Nederlandse staatsbestel leren ervaren als een gegeven element in hun bestaan".
Hoewel de subcommissie attitudevorming in een democratisch bestel van groter belang acht dan de kennisoverdracht en de inzichtbeoordeling, heeft zij de overtuiging dat kennis en inzicht onmisbare substraten vormen bij die attitudevorming.

7. Middelen om deze doelstelling te bereiken:
zie Kleio, 16^e jaargang, 10 blz. 519.
8. Kernprogramma: zie Kleio, 16^e jaargang, 10 blz. 520

Op blz. 521 en 522 geeft de subcommissie een voorbeeld van de uitwerking van de kern voor mavo, havo en vwo.

Vragen:

1. Moet de staatsinrichting uitsluitend in de geschiedenisles aan de orde worden gesteld of ook bij de andere mens- en maatschappijvakken?
2. Kunt u zich verenigen met het kernprogramma voor de staatsinrichting zo als door de subcommissie geformuleerd?
Welke wijzigingen en/of aanvullingen hebt U ten aanzien van het voorgestelde!
3. Waaraan geeft U de voorkeur bij het staatsinrichtingonderwijs:
 - a) De functionering van de huidige staatsinstellingen, of
 - b) De historische ontwikkeling van de staatsinstellingen?
 Wordt de voorkeur wellicht bepaald door het onderwijstype, waarin men les geeft?
4. Is het nodig/noodzakelijk, dat de C.M.L.G.S. de uitgangspunten preciseert en uitwerkt in samenwerking met de C.M.L.s. van de andere maatschappijvakken? Acht U dit wenselijk of gevaarlijk? Welke mogelijkheden zijn er in de praktijk om t.a.v. de staatsinrichting samen te werken met andere vakken? Worden de keuze en de mogelijkheden bepaald door het schooltype?
5. De subcommissie laat de staatsinrichting op de basisschool als probleem liggen; zij suggereert eventueel aanknopen bij actuele ontwikkelingen en ontwikkelingen vooral op gemeentelijk niveau. Acht U dit voldoende of meent U dat de basisschool verder kan gaan b.v. door het aanbrengen van een basisapparaat van begrippen?
opmerking: ligt de gemeentelijke politiek inderdaad dichter bij de leerlingen? Komt een actualiteit via de radio of de T.V. niet directer over?
6. De subcommissie acht een verdere discussie over de bruikbaarheid van het kernprogramma op het L.B.O. nodig. Geldt dit niet tevens voor de Mavo? Waarom deze beperking tot het L.B.O.? Dient voor het L.B.O. wellicht een andere kern opgesteld te worden?
7. Acht U het bij het huidige aantal uren mogelijk het kernprogramma te verwezenlijken? Acht U het eveneens mogelijk de uitwerking/invulling van de subcommissie te verwezenlijken?
8. Is Her- en Bijscholing op het gebied van de staatsinrichting noodzakelijk? Welke suggesties hebt U ten aanzien hiervan?
9. De subcommissie constateert "dat de geschiedenisdocenten, die geheel onvoorbereid het staatsinrichtingonderwijs kregen toebedeeld, nog steeds op zoek zijn naar de meest geschikte vorm en inhoud".
Bent U niet van mening dat het probleem minder ligt bij de inhoud en meer bij de vorm van het staatsinrichtingonderwijs en dat de subcommissie zich vooral over de vorm dient te bezinnen? Hebt U geen suggesties ten aanzien van de vorm, waarmee de subcommissie gebaat zal zijn?
10. De subcommissie heeft het voorgestelde kernprogramma bedoeld voor de onderbouw (zie blz. 515 onder punt 4). Grijpt de subcommissie tegen deze achtergrond bij het aangeven van de middelen (blz. 519, VIII) niet te hoog?

Mej. D.H. Verhagen
S. Verheij
E.A.J. Oudenhoven

MEDEDELINGEN

HET BESTUUR VAN DE V.G.N. OVER DE CONTOURENNOTA

Dokkum, 16 september 1976

Aan de Minister van Onderwijs en
Wetenschappen,
Nieuwe Uitleg 1,
's-Gravenhage.

Excellentie,

Tegen de achtergrond van de door de Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatinrichting in Nederland ontwikkelde activiteiten reageert het bestuur, in overeenstemming met de door U geuite wens, op de Contourennota. De leden van de V.G.N. nemen in allerlei verbanden en organisaties deel aan discussies over de nota. Om die reden beperkt het bestuur zich in het volgende tot enkele punten, die in het bijzonder van belang lijken voor het toekomstig onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting.

Gaarne wil het bestuur aan de orde stellen de positie van het vak geschiedenis en staatsinrichting, in het ter discussie gestelde onderwijsbestel van de toekomst.

Voor het moment Uw uitgangspunt inzake het onderwijsdoel — 'meer mensen mondig maken' — aannemend, vestigt het bestuur Uw aandacht op een paar aspecten.

De nota wekt de indruk dat in het toekomstig onderwijs bepaalde vakken tegen elkaar inwisselbaar zijn; m.a.w. dat het er eigenlijk niet toe doet in welk vak de leerlingen onderwijs krijgen, als het onderwijsdoel maar bereikt wordt.

Het bestuur der V.G.N. is van mening, dat het geschiedenisonderwijs een onmisbare, niet door andere disciplines te vervangen, bijdrage levert aan het door U aangehangen onderwijsdoel.

Voor het 'meer mensen mondig maken' is het leren denken in categorieën van de tijd onontbeerlijk en wel om o.a. de volgende redenen:

- a. Geschiedenis leert niet slechts de grenzen van de menselijke speelruimte, zij laat allereerst de wording van onze samenleving zien. Daarmee worden ook de mogelijkheden tot verandering zichtbaar. Het gaat erom binnen de geboden speelruimte de mogelijkheden voor verandering te ontdekken. Studie van het verleden geeft meer inzicht in de categorie mogelijkheid. Elke historische beschouwingswijze laat immers hetgeen geworden is zien tegen de achtergrond van de gebruikte c.q. gemiste mogelijkheden. Bezigt zijn met de geschiedenis geeft hoop en werkt ontvullend.
- b. Hoewel de geschiedenis zich niet herhaalt, is het mogelijk analogieën aan het verleden te ontleen, waardoor de hedendaagse verschijnselen belicht kunnen worden. De tijdsafstand maakt het mogelijk om inzichten te verwerven, die bij bestudering van eigentijdse ontwikkelingen door een emotionele betrokkenheid versluierd blijven. Aandacht voor de Tachtigjarige Oorlog en het daarin optredende proces van natievorming in Nederland kan zeer wel verhelderend werken voor het begrip van de moeilijkheden waarmee nu de ex-koloniën in verband met hun natievorming te kampen hebben.
- c. Het tempo en de diepgang van veranderingen kan men slechts schatten tegen de achtergrond van het verleden. Bewust of onbewust worden veranderingen, die in de samenleving hebben plaatsgevonden terzijde geschoven of niet opgemerkt. Kenne-

lijk worden ze voor onbelangrijk aangezien in relatie tot de verandering die nastreefd wordt. Maar is een eventuele relatie wel vast te stellen als men een kijk op het verleden heeft, waarin met de tijdsfactor geen rekening wordt gehouden?

Door voortdurend op het heden geconcentreerd te zijn, mist men de vergelijking met het verleden maar daarmee ook de kijk op de toekomst. Een belangrijke taak van het geschiedenisonderwijs is juist de jonge mens te leren zich en zijn maatschappij te plaatsen in de tijd.

- d. Aan de geschiedenis kan een algemeen interpretatiekader ontleend worden. We leren uit de geschiedenis onze eigen politieke bedoelingen te relativeren en met behulp van de historische ervaringen bekritisieren. Geschiedenis draagt bij tot de mondigheid van mensen door hun historisch bewustzijn bij te brengen.
- e. Het is belangrijk voor mensen die in een parlementaire democratie leven dat zij de pluspunten en tekortkomingen van zo'n democratie inzien. Daar het vak geschiedenis en staatsinrichting tot zijn specifieke terrein heeft het inzicht geven in de wording en het functioneren van de Nederlandse staatsinstellingen, levert dit vak een belangrijke bijdrage tot de vorming van mondig, kritische staatsburgers. De aandacht voor de staatsinrichting klemmt des te meer sinds de kiesgerechtigde leeftijd gebracht is op 18 jaar en tevens door ontwikkelingen op het gebied der internationale samenwerking (de Europese Gemeenschap).

Deze opvatting impliceert dat de inwisselbaarheid van vakken door het bestuur verworpen wordt en dat het kritisch staat tegenover pogingen om het vak geschiedenis op te doen gaan in wat wel genoemd wordt Wereldoriëntatie. Dit laatste zou onder bepaalde voorwaarden aanvaardbaar zijn als introductiegebied in de eerste jaren van het leerproces, maar de identiteit van het zelfstandige vak geschiedenis zal in ieder geval voor de leerlingen vanaf hun 11e, 12e levensjaar duidelijk moeten worden (zie Kleio 14, 1973, pag. 313 v.v.).

Deze opstelling sluit de samenwerking van de "sociale vakken" binnen de school geenszins uit. Maar als het waar is, dat voor de ontwikkeling tot mondigheid en maatschappelijke weerbaarheid diepgang, doorzicht en grondige kennis op velerlei terrein noodzakelijk zijn, dan mag geschiedenis als vak niet weggeïntegreerd worden.

Het is voor de V.G.N. volstrekt onaanvaardbaar dat het vak geschiedenis en staatsinrichting nog verder zouden worden teruggedrongen dan nu reeds in sommige schooltypen en opleidingen het geval is.

In de Contourennota is sprake van een onderwijsplan, de wettelijk vastgestelde algemene onderwijsdoelstellingen en van een schoolwerkplan, waarin iedere school vastlegt hoe zij deze algemene doelstellingen zal verwerkelijken. Dit plan zal zich moeten uitspreken over de leergebieden, over de vakken en hun onderlinge verhouding; daarbij komt o.a. de vraag aan de orde of de vakken afzonderlijk dan wel samengevoegd gegeven worden.

Met waardering voor het streven de school een grotere autonomie te geven vraagt het bestuur om een duidelijke uitspraak over de verhouding van het algemene, nationale onderwijsleerplan en het schoolwerkplan in deze. Het bestuur vindt dat het eerste de historische vorming, als boven omschreven, moet bevatten: de nadere invulling en concretisering zullen inderdaad op het niveau van het schoolwerkplan en van de feitelijke leersituatie dienen te gebeuren.

Het moge U duidelijk zijn dat het bestuur in het bovenstaande voor ogen heeft gehad het funderend onderwijs in zijn geheel en, wat het vervolgonderwijs betreft, de bovenschool, om in de termen van de Contourennota te spreken.

Het bestuur verblijft met gevoelens van de meeste hoogachting,

K. van Dijk, voorzitter

BOEKBESPREKINGEN

A. Abel, *Indië, Geschiedenis en Cultuur*, Heidelberg/Orbis, Hasselt 1970.

Onder leiding van Prof. A. Abel kwam een boek over de geschiedenis en cultuur van het Indische subcontinent tot stand, dat een welkome aanvulling had kunnen zijn op de in het algemeen nogal schaarse Nederlandstalige literatuur over dit gebied. In een zevental hoofdstukken wordt een beeld gegeven van de geografie, de geschiedenis, de godsdiensten, de talen en letterkunde, de kunst, de Indische muziek en de invloed van de Indische cultuur buiten Indië. Het geheel is rijk geïllustreerd met foto-materiaal. Het is teleurstellend dat de informatie, die in dit boek gegeven wordt, op zoveel punten tekort schiet, dat het oordeel over het gehele werk negatief moet zijn. Het ontstellend aantal drukfouten in de tekst (op pag. 124² is bijna geen enkele naam goed overgekomen, om zomaar een voorbeeld te noemen), is niet een opzichzelfstaand verschijnsel. Het verwijst naar een algemene onzorgvuldigheid bij de samenstelling van de tekst, met name in de Indologische hoofdstukken, d.w.z. alle hoofdstukken behalve het eerste. Aan de grote Indologische traditie van België, vertegenwoordigd door figuren als E. Lamotte, is door de auteurs geen enkel recht gedaan. De onzorgvuldigheid blijkt uit onduidelijke mededelingen als: "De Boeddhistische commentaren met historisch karakter, de *Jātaka's*", etc. De auteur bedoelt de *jātaka's*, verhalen over vorige levens van de Boeddha, waaruit men, zij het met de nodige voorzichtigheid, historische gegevens kan putten. Op pag. 105 in het hoofdstuk over de godsdiensten vraagt men zich tevergeefs af wat bedoeld kan zijn met de "*Canesha-mythe*". Waarschijnlijk verwarde men de namen Gaṇeśa en Seṣa. De laatste is inderdaad een slang die de oerwateren symboliseert. Een Boeddhistisch concilie "te Mahākāśyapa" (p. 124) heeft nooit plaats gehad. Wel is er een min of meer legendarische overlevering dat na de dood van de Boeddha een concilie bijeengeroepen werd door de monnik Mahākāśyapa te Rājagṛha.

Afgezien van de drukfouten en enkele vreemde opmerkingen (de inscripties op de Harappa-zegels dateren niet uit het vierde millennium v. Chr. (p. 144) maar uit het einde van het derde millennium) is het hoofdstuk over de talen en letterkunde misschien nog het meest verteerbaar.

In het hoofdstuk over de Indische kunst staan opmerkingen die niet meer te achterhalen zijn. Op pag. 163 heeft Abel het over een Boeddhistische kunst uit de 6e eeuw v. Chr., d.w.z. nog tijdens het leven van de Boeddha (!), in een Marada-stijl (?), *Mudrās*, handhoudingen, hebben niets te maken met een gebarentaal die "verplichtend is voor vrouwen, vermits het deze niet steeds geoorloofd is de stem te verheffen om haar gevoelens uit te drukken" (p. 163). Het zijn vaste gebaren, die zowel in het ritueel als in de danskunst, en dan ook in de kunst, worden gebruikt om bepaalde rituele of dramatische handelingen uit te drukken, zowel bij mannen als bij vrouwen.

De lijst van kleinere en grotere fouten is willekeurig uit te breiden. Zelfs bij de bijschriften bij de afbeeldingen is er het een en ander misgegaan (fig. 79: "Mediterende Bouddha. Hoogrelief. Ca. 10e eeuw", moet zijn: scene uit de Sibijātaka, Gandhāra-stijl, ca. 2e eeuw n. Chr.).

Dat er soms ook goede informatie wordt gegeven doet aan de algemene onbetrouwbaarheid van het boek niets meer af.

Dr. K.R. van Kooij

Chang Sin-Ren, *Als Chinees terug naar China*, Weerzien na 25 jaar. Schuyt & Co, Haarlem, 1975. Vertaald uit het Duits. f 14,90, 146 p.

Chang Sin-ren is in 1931 in China geboren en in 1949 gevlucht. Tegenwoordig woont hij in Zwitserland. In 1973 ging hij terug naar China om zijn familie te bezoeken, en zijn boek is gebaseerd op het dagboek dat hij tijdens zijn bezoek heeft bijgehouden, aangevuld met een aantal herinneringen aan de tijden vóór 1949.

De auteur geeft een aardige beschrijving van het dagelijks leven van zijn familie en van de verhouding tussen de familieleden. In hoeverre zijn familie representatief is is uiteraard moeilijk te zeggen, maar het lijkt aannemelijk dat zijn familie geen uitzonderingspositie inneemt.

Omdat de auteur vóór '49 zelf de verschrikking van de Japanse bezetting en het wanbeheer van de Kwomintang heeft meegemaakt, geven zijn herinneringen aan die tijd een beeld van de achtergrond waartegen de veranderingen in China gezien moeten worden. Uit deze vergelijkingen tussen verleden en heden zijn ook de normen op te maken die de Chinezen zelf toepassen bij de waardering van de huidige situatie.

De auteur is niet theoretisch geschoold en beperkt zich voornamelijk tot anekdotes. Als zodanig is zijn boek best geschikt om een inzicht te krijgen in het dagelijks leven in het moderne China. Het boek lijkt me geschikt voor leerlingen van middelbare scholen.

R. Huele

Suriname, van slavernij naar onafhankelijkheid. De geschiedenis van Suriname van 1674-1974. Uitgegeven door de Stichting ter bevordering van de studie der geschiedenis in Nederland, Amsterdam 1975. Prijs f 5,- + f 3,50 porto op postgiro 316.3331 t.n.v. penningmeester SSGN te Amsterdam.

Deze publikatie is het integrale verslag — lezingen en naar aanleiding van deze lezingen gehouden discussies — van het congres van de organisatie van studenten in de geschiedenis in Nederland, gehouden op 9, 10 en 11 april 1974 te Amsterdam. Een aantal facetten van de Surinaamse geschiedenis worden aangesneden, terwijl ook actuele problemen aan de orde komen. Het lezen van een voordracht gevolgd door de eropvolgende discussie is dijkwijs een stimulerende bezigheid waarbij de lezer vaak zelf ook tot een stellingname gedwongen wordt. Dit feit en de doorgaans goede leesbaarheid van de voordrachten en het schaarse voorkomen van goede literatuur over het onderwerp pleiten voor aanschaf in de schoolbibliotheek. De lage aankoopprijs moge een extra stimulans hiervoor zijn.

E.M.Ch.F. Klijn

J.P. Sigmond / L.H. Zuiderbaan, Nederlanders ontdekken Australië. Scheepsarcheologische vondsten op het Zuidland. De Boer Maritiem, Bussum 1976, 172 blz. + ill. prijs f 42,50.

Bijna 375 jaar geleden (1606) werd door Willen Jansz. met zijn schip "Duifje" een terra incognita, het mysterieuze Zuidland ontdekt. De Grieken hadden op theoretische gronden al het bestaan van een Zuidland aangenomen. In de dertiende eeuw dook het weer op in de geschriften van Marco Polo en in de zestiende en begin zeventiende eeuw hielden Spanjaarden en Portugezen zich bezig met het zoeken naar dit "goudland", want dat zou het volgens de verwachting zeker zijn. De Spanjaard Torres was er in 1606 na aan toe het gebied te ontdekken, maar de eer bleef weggelegd voor de dienaren van de V.O.C.

De V.O.C. was om verschillende redenen in dit geheimzinnige gebied geïnteresseerd. Allereerst om de vermeende schatten en vervolgens, nadat zekere vage noties omtrent dit gebied verkregen waren, om zuiver zeevaartkundige reden. De aanloop route voor Java voerde van de Kaap zolang mogelijk in oostelijke richting om van heersende westelijke winden gebruik te maken en dan voor de Westkust van Australië noordwaarts. Het gevaar van een verzeilen en stranden op de onherbergzame rotsige Westkust was niet denkbeeldig. Het gebeurde nogal eens door gebrekkige navigatietechniek en al levert het ons nu interessant archeologisch materiaal voor de V.O.C. was het verlies van zo'n meestal met zilvergeld beladen schip een forse verliespost. Een derde motief was om andere mogelijke belangstellenden als de Engelsen het gebied voor de neus weg te kapen om de monopoliepositie zo onbedreigd mogelijk te houden.

De schrijvers hebben de verschillende exploratietochten van de V.O.C. (de tochten van de Vlamingh en A. Tasman) op boeiende wijze verhaald gebruikmakend van scheepsjournalen en missieven van de V.O.C. bestuurders. Tasman was de eerste die in 1642 het Australische land in zijn geheel omzeilde en vaststelde dat er weinig te halen viel, daarmee de vorige resultaten slechts bevestigend.

Verder hebben de auteurs een aantal ongewilde kennismakingen met Australië beschreven, zoals de strandingen van de "Batavia" en "De Vergulde Draak". Vooral de stranding en de redding van een deel van de bemanning en passagiers van de "Batavia" levert een dramatisch verhaal op. Over deze rampen verschenen reeds afzonderlijke monografieën van H. Drake Brockman, *Voyage to disaster* en H. Edwards, *Het wrak op het Halve maan-rif* (zie *Kleio*, 14 (1973) 610).

Het tweede gedeelte van het boek is gewijd aan de onderzoeken die Australische onderwaterarcheologen verricht hebben en nog gaan verrichten aan deze en andere wrakken en de wijze waarop Australië en Nederland samenwerken in het "Australia-Netherlands Committee on old Dutch Shipwrecks".

Dit gedeelte is wat technisch maar ook voor niet in deze materie geschoolden goed te volgen.

Een paar kleinigheden zijn de niet altijd consequente spelling van de naam De Vlamingh en Van Speult-eiland resp. op blz. 109/110 en 70/71. Verder zou enige verwijzing naar de wel aanwezige kaartjes het de lezer vergemakkelijkt hebben. Het boek is zeker geschikt voor de leerlingenbiblio-

theek en zal scriptiemakers over onderwaterarcheologie, ontdekkingsreizen en de rol van de V.O.C. etc. aardig materiaal kunnen bieden. De illustraties zijn ter zake doende evenals de kaartjes. Verder ontbreken literatuurlijst en personenindex niet.

P. van Hees

Annemie Mac Gillevry, "Je kunt niet altijd huilen". 2e dr. Baarn 1975, prijs f 19.90.

De Nederlanders, die de tweede wereldoorlog doorgebracht hebben in japanse kampen en gevangenissen in Indonesië, zijn wat de belangstelling betreft, altijd achteruitgesteld bij hen die in Europa zaten. Ook de schrijfster van het ontroerende en boeiende "Je kunt niet altijd huilen" moest bij haar terugkeer in Nederland ervaren dat werkelijke belangstelling voor haar lot ontbrak. Onvermogen zich voor te stellen wat ginds was gebeurd, vermoeidheid door al te veel leed in de eigen omgeving, leidden er toe dat men er hier niets meer over wilde horen. Op alle verhalen kreeg de schrijfster steevast van haar moeder te horen "Ja kind, zo is het leven".

Toch waren de ervaringen van haar en haar gezin niet gering. Toen de oorlog uitbrak woonden zij en haar man op een suikerfabriek in midden-Java, reeds lang eigendom van de familie. Vijf generaties Mac Gillevry hadden in Indië een stevige band met land en volk gelegd. De oorlog maakte aan alles een einde. Aanvankelijk bleven zij buiten het kamp omdat haar man op de fabriek nodig was. Wegens vermeende sabotageplannen werden zij echter opgepakt en in de gevangenis gezet. De heer Mac Gillevry bezweek na drie maanden aan de mishandelingen van zijn japanse ondervragers. De schrijfster wist zich met veel moeite met haar zoon en dochter staande te houden. Op alle mogelijke manieren trachtte zij haar kinderen afleiding te bezorgen om hen niet tot lethargie te laten vervallen. De zorg voor de kinderen redde ook haar leven. Ziekte, honger en ondervragingen hadden ook hen tot wrakken gemaakt toen het einde van de oorlog aanbrak. Geen hunner woog veel meer dan tachtig pond! De rust na de terugkeer in het oude huis duurde slechts kort. De nationalistten ontzagen ook hen niet. Weer moesten zij in een kamp. Nu naar het kamp in Ambarawa, dat aan alle kanten werd beschoten door extremisten. Daarna op één der eerste transporten naar Europa. Op Ceylon bleven zij hangen. Tevergeefs wachtten ze op een welkom uit het moederland. Brieven kwamen niet of te laat aan. Eind 1946 in Nederland gearriveerd moesten zij ervaren dat de tijd hen tot een vergeten groep had gemaakt. Letterlijk en figuurlijk stonden zij in de kou. Begrip voor oorlogsslachtoffers was er niet. Het kz syndroom werd pas vijftwintig jaar later ontdekt. Desondanks is dit boek niet bitter, het toont ook de goede zijde der mensen, zoals de japanse gevangenisdirecteur die 's nachts stiekem de kinderen melk en bananen bracht. In vele opzichten een waardevol boek.

J. van Goor

Leonore George, Het zelfgedolven graf van Neerlands glorie. Apeldoorn z.j. en Herrijzenis niet gewenst. Den Haag z.j., prijs dl. I f 17,75 en dl. II f 19.75.

Leonore George, pseudonym voor Mevrouw L.G. Hoffmeister, beschrijft in deze twee op elkaar aansluitende boekwerken de tweede wereldoorlog in de indonesische archipel rond de lotgevallen van de indische familie Huwatty. Het verhaal is voor de historische context gebaseerd op literatuur, voor de belevenissen van de Huwatty's heeft de schrijfster geput uit de herinneringen van familie en kennissen. De titels geven de teneur van het verhaal aan. Nederland is in haar werk te kort geschoten. De boeken geven allerhande verhalen over het leven buiten de kampen. Men krijgt de indruk dat het schrijven van dit verhaal voor de schrijfster een mogelijkheid was zich los te maken van een bepaald deel van haar verleden. Het werk laat zich vlot lezen. Het is in eigenbeheer uitgegeven en te bestellen via postbus 8815 te Den Haag.

J. van Goor

Zoek niet langer naar leSmateriaal

voor maatschappijleer en geschiedenis

Laat Keesings Onderwijsbladen

REFLECTOR, BLIKOPENER en ANTENNE

uw gids zijn voor alle actuele problemen en ontwikkelingen in onze samenleving.

Een greep uit de eerste twee nummers van Reflector en Blikopener, en uit het eerste nummer van Antenne:

REFLECTOR 1 geeft de meningen weer van minister Van Kemenade, mevrouw Nellie Smit-Kroes, dr. Emmerij, prof. dr. A.D. de Groot en dr. Lea Dasberg over de actuele discussie rondom onderwijs en samenleving. De onlangs overleden Amerika-kenner prof. dr. A.N.J. den Hollander schreef de bijlage "Amerika, 200 jaar experiment van de vrijheid".

REFLECTOR 2 stelt de vraag aan de orde of er een eind gaat komen aan ons sociale paradijs. De bijdragen zijn van prof. dr C. de Galan, mr. Rietkerk, Stan Poppe en Toon Weijters.

In de (dubbele) bijlage staan artikelen over "Arabieren onder elkaar" door professor Brugman en "Joden onder elkaar".

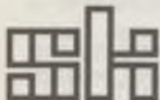
BLIKOPENER 1 wijdt aandacht aan een nog mogelijke groei van onze economie - met meningen van o.a. een werkgever en een werknemer - en aan de idee van het Volksfront.

BLIKOPENER 2 verdiept zich in de veranderende positie van de jeugd in onze samenleving. Daarbij komen beschrijvingen van het leven van jonge mensen in de Eerste, de Tweede en de Derde Wereld. Verder wordt aandacht geschonken aan de mogelijke onafhankelijkheid van het Zuidafrikaanse thuisland Transkei.

ANTENNE (twee-wekelijks) heeft zoals gebruikelijk de volgende opzet: korte stukjes uit de actualiteit die opwekken tot discussie; een informatief artikel over politieke ontwikkelingen; een meer uitgebreide behandeling van een actueel thema; en kritische stukjes over sport, popmuziek, natuur, kunst of techniek.

Voor inlichtingen en proefnummers:

Systemen Keesing B.V., Antwoordnummer 4, Amsterdam 1007, tel.: 020 - 719444

DIDAKTIEKCOMMISSIE

DRS. J. BAALBERGEN, *voorzitter*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207. 46-3207.
MEJ. D.H. VERHAGEN, *secretaresse*, Wortelhaven 16, Dokkum, tel. 05190-4560.

postrekening

1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.

H. de Langen, *2e penningmeester*, Rijsburglaan 23, Heerde (Gld.) tel. 05782-2516.

DRS. J. BROUWER, Elst (Gld.).

DRS. L.G. DALHUISEN, Warmond

P. DOVES, Zaandam.

H. van der VEEN, Veendam.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

F. JONKER, *voorzitter en 1e secretaris*, Parklaan 4, Hoogezand, tel. 05980-94895.

A.J. PLAS, *1e vice-voorzitter*, Vooronder 44, Groningen, tel. 050-411561.

DRS. J. BOUWSMA, *2e vice-voorzitter*, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598.

H. ROEST, *2e secretaris*, Anerveen C 38, Gramsbergen, tel. 05246-1200.

L.W. LENSEN, *penningmeester*, Zuiderlaan 4, Hoogezand, tel. 05980-94101,

Gironummer van de commissie: 527314 t.n.v. de penningmeester.

DR. J. SWART, portefeuilles, Lindenlaan 40, Assen, tel. 05920-14591.

N. HOOVELD, Marsstraat 19, Emmeloord, tel. 05270-3778.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

Alkmaar: Lindenlaan 12, Bergen N.H.

Arnhem: Apeldoornseweg 31.

Amsterdam: Anton Mauvelaan 7,
Nederhorst ten Berg.

Den Bosch: Donauring 11, Veghel.

Breda: St. Bavostr. 96,
Rijsbergen.

Eindhoven: Boschdijk 161.

Goes: Spanjaardstr. 37, Middelburg.

Groningen: v. Heemskerkstraat 74, Hoogezand.

Den Haag: Lindenstraat 22, 's-Gravenzande.

Haarlem:

Heerlen:

Hengelo: Th. de Keyserstraat 276, Enschede.

Leeuwarden: Gerard ter Borchstraat 19.

Maastricht: Veldspaatstraat 23.

Rotterdam: Van der Helmstraat 27.

Utrecht: Marnixlaan 75, Amersfoort.

Venlo: Leunseweg 2, Venray.

Zutphen: Gerstekamp 12, Warnsveld.

Zwolle: Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.

C.H.R. BERENSCHOT, *secretaris*, Dr. A. Plesmanlaan 334, Maarssen, tel. 03465-4327.

P. DOVES, Praamstraat 32, Zaandam, tel. 075-161062.

N. HOOVELD, Marsstraat 19, Emmeloord, tel. 05270-3778.

F.W.J. KOOPMAN, 1e J.C. Mensinglaan 6, Aalsmeer, tel. 02977-27901.

H. ZWARTEVEEN, Pr. Irenelaan 51, Leusden-Z, tel. 033-11879.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE ACADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N. Br.) tel. 04132-64117.

P.W. BROUWER, *secretaris*, Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226431.

DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 078-37781.

DRS. N. BAKKER, Troelstralaan 9, Weesp, tel. 02940-10700.

J.E. BROUWER, Draflaan 8, Gorssel, tel. 05759-2608.

B. SCHLAMAN, Hettenheuvellaan 27, Eindhoven, tel. 040-436507.

ONDERWIJS-ADVIES COMMISSIE

M.J. van VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.

DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, Haarlem, tel. 023-324397.

J.W. JANSEN, Buitenruststraat 35, Voorburg, tel. 070-870442.

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, Oosterhout (N. Br.) tel. 01620-26665.

Blonk/Romein

Hoofdwegen der geschiedenis

havo/vwo

De spiegel der eeuwen

mavo

Het doel van *Hoofdwegen* en *De spiegel* is, een panoramisch overzicht te geven van de politieke, culturele, economische en sociale geschiedenis.

Hoofdwegen 1 geeft binnen het bestek van 348 pagina's in 68 paragrafen een beeld van prehistorie, oudheid, middel-eeuwen en nieuwe geschiedenis met aan het eind een *chronologisch overzicht* van 12 bladzijden.

Hoofdwegen 2 biedt in 460 pagina's, verdeeld over 97 paragrafen een beeld van de tijd na 1789 met een slotparagraaf over enkele *hoofdzaken* uit de *staatsinrichting* van Nederland.

De spiegel der eeuwen bevat in 216 bladzijden, verdeeld over 70 paragrafen een volledig overzicht van de algemene geschiedenis. Elke paragraaf bestaat uit een *basistekst*, *vragen en opgaven* en een *samenvatting*.

Naast de bekende functie van *leerboek* gaan de genoemde uitgaven in toenemende mate de rol spelen van *basis- en naslagboeken* met behulp waarvan de leerlingen onderwerpen die de leraar met hen behandelt in de historische context kunnen plaatsen.

Serieoverzicht

Dr. A. Blonk / Dr. Jan Romein / Dr. J.W. Oerlemans		
Hoofdwegen der geschiedenis I	ISBN 90 01 09124 5	f 22,00
Hoofdwegen der geschiedenis II	ISBN 90 01 09126 1	f 28,75
Dr. A. Blonk / Dr. Jan Romein / J.G. Jansens		
De spiegel der eeuwen	ISBN 90 01 09122 9	f 15,50

Verkrijgbaar bij de boekhandel en bij de uitgever.

 Wolters-Noordhoff